

DRVNA INDUSTRIJA BOSNE I HERCEGOVINE U VRIJEME VELIKE EKONOMSKE KRIZE (1929–1934)

Apstrakt: *U radu se analizira uticaj velike ekonomske krize (1929-1934) na proizvodnju, radne i poslovne prilike u drvnoj industriji Bosne i Hercegovine, te mjere za rješenje krize koje su predstavnici vlasti i drvne industrije preduzimali na međunarodnom i domaćem terenu. Uvođenje trgovinskih restrikcija na međunarodnom tržištu drveta imalo je posebno negativno djeystvo na bosanskohercegovačku drvnu industriju, koja je pretežno radila za izvoz. U nemogućnosti da robu plasiraju na ino pijace, krupna preduzeća bila su prisiljena da se okrenu slabom unutrašnjem tržištu. Taj poslovni zaokret velikim firmama nije bio od naročite koristi, jer domaće pijace nisu mogle apsorbovati njihovu proizvodnju, ali je zato malim tvrtkama stvorio ogromnu konkurenciju. Krupni proizvođači tako su morali smanjiti proizvodnju, a većina malih i srednjih potpuno obustaviti rad i otpustiti veliki broj radnika. Sve to je uticalo na pad prihoda i pricinilo krupne finansijske gubitke.*

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, drvna industrija, velika ekonomska kriza, depresija, proizvodnja, redukcija, stagnacija, nezaposlenost, gubitci.*

Abstract: *The paper analyzes the impact of the great economic crisis (1929-1934) on production, working and business conditions in the wood industry of Bosnia and Herzegovina, and the measures to solve the crisis that the representatives of the government and the wood industry undertook on the international and domestic level. The introduction of trade restrictions on the international timber market had a particularly negative effect on the Bosnian timber industry, which mainly worked for export. Unable to sell goods on foreign markets, large companies were forced to turn to the weak domestic market. This business turnaround was not of particular benefit to large companies, because domestic markets could not absorb their production, but*

it created huge competition for small companies. Large producers thus had to reduce production, and most small and medium-sized ones had to completely stop work and lay off a large number of workers. All this affected the drop in income and caused large financial losses.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, wood industry, great economic crisis, depression, production, reduction, stagnation, unemployment, losses.*

Uvod

Drvena industrija sa šumskom eksploatacijom po broju preduzeća, zaposlenih radnika i uloženom kapitalu bila je u periodu između dva svjetska rata (1918-1941) najrazvijenija industrijska grana u Bosni i Hercegovini. Prerada drveta je zbog sastava industrijskog preduzetništva, udjela u vanjskoj trgovini i strukturi zaposlenih radnika igrala značajnu ulogu u ukupnoj privrednoj aktivnosti zemlje. Prema dostupnim podacima zapošljavala je veći broj radnika od svih ostalih industrija zajedno.¹ U katastru drvarske industrije Bosne i Hercegovine bila je 1928. godine registrirana 201 pilana. Prema kategorizaciji pilana na osnovu godišnjeg kapaciteta prerade, malim su smatrane pilane čija se godišnja proizvodnja kretala do 6.000 m³ drveta, srednje do 15.000 m³ i velike s godišnjim kapacitetom preko 15.000 m³. Od ukupnog broja pilana bilo je 34 velike koje su radile za eksport, 87 srednjih i 80 malih. U stvari polovina cjelokupnog kapaciteta otpadala je na četiri krupna preduzeća: Šipad koji je godišnje prerađivao 250.000, Krivaja 250.000, Ugar 200.000 i Našička 100.000 m³ oblog drveta.² Na vodeni pogon radile su 122 pilane, 73 na parni i šest na električni pogon. U njima je radilo 426 gatera i to: 279 punih i 147 venecijanera. Godišnji kapacitet prerade svih pilana iznosio je 2.361.659 m³ oblog drveta od čega: 304.959 m³ tvrdog i 2.056.700 m³ meh-kog. Prema broju gatera (426) i količini drveta (2.361.659 m³) koja je rezana,

¹ *Podnesci, referati, izveštaji i ekspoziji Šumsko-industriskog preduzeća Dobrljin-Drvar a. d. i njegovog generalnog direktora, dr. Milana Ulmanskog, po raznim važnim pitanjima preduzeća, ŠIPAD, Štamparija Gustav Kriške, Sarajevo, 1933, 36.*

² *Izvyještaj o privrednim prilikama i radu komore u godini 1931, Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu, Štamparija Dušan P. Dozet, Sarajevo, 1932, 56.*

otpadalo je prosječno na jedan gater godišnje 5.543,50 m³ oblog drveta.³ Prema dostupnim statističkim podacima u periodu od 1919. do 1931. godine izdato je bosanskim strugarama ukupno 35.850.137 m³ drveta. Prosječno se dakle, sjeklo 2,75 miliona m³ zimzelenog i listopadnog drveta u omjeru 2 / 3 : 1 / 3. Godišnji prosjek sječe u odnosu na prirast od 2 miliona m³ za promatranih 13 godina kretao se tako da je tri godine sječen cijeli godišnji prirast, četiri ispod, šest godina više ili prosječno više za 0,75 miliona m³ od prirasta. Pojačana sječa u ovom periodu bila je rezultat poslijeratne povoljne konjunktura koju su iskoristile i druge zemlje izvoznice drveta.

Da bi pokazali važnost bosanske drvne industrije u Kraljevini Jugoslaviji, Srednjoj Evropi i svijetu uopće, poslužiti ćemo se statističkim podacima. Naime, u drvenu industriju Bosne i Hercegovine bilo je uloženo oko 1,5 milijardi dinara domaćih i stranih investicija (od toga samo u šumske željeznice 500 miliona dinara), kojoj je usljed krize prijetila opasnost da kapital leži bez ikakvih kamata, da se zapuste industrijske mašine i zgrade, da se plaća za njihovo čuvanje i održavanje, da se napuste i izgube stara tržišta koja bi kasnije bilo teško vratiti, te u konačnici da propadnu. Poslovi s preradom drveta, pri godišnjoj sječi od 2,75 miliona m³, donosili su domaćem stanovništvu preko 200 miliona dinara samo za manualni rad i u znatnoj mjeri doprinosili podizanju standarda širem sloju stanovništva, kojem je pri ekstenzivnoj zemljoradnji ta zarada bila gotovo jedini sporedni prihod iz koga je osiguravao svoju egzistenciju. Dakle, drvena industrija predstavljala je krupnu nacionalnu imovinu koja je svake godine državnoj kasi osiguravala značajan priliv novca iz inostranstva i vršila znatan utjecaj na trgovinsku bilansu zemlje. Potpuno napuštanje posla značilo je goleme gubitke za cijelu zemlju. Predstavnici drvne industrije apelovali su na mjerodavne faktore da bi, između ostalog, s propašću drvne industrije ostalo bez posla preko 30.000 radnika, bez egzistencije oko 100.000 članova njihovih porodica, smanjio izvoz za 500 miliona

³ Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, *Fond Građevinska direkcija Sarajevo* (dalje: *FGDS*), dok. br. 3688/28. Грађевинска Дирекција, Сарајево, *Списак фирми у Б. и Х. које се баве производњом разноврсне резане и тесане дрв. грађе*, бр. 3688/28, Сарајево, 18. 3. 1928; ABHS, *Fond Trgovinska komora Narodne Republike Bosne i Hercegovine (FTOK)*, K-11, omot br. 2. *Zapisnik XLIII plenarne sjednice 11. i 12. aprila 1929*; ABHS, *FTOK*, K-9, omot br. 3. *Zapisnici XLII redovne plenarne sjednice od 11. i 12. XII 1928. god.*; *Zaštita domaće drvarske industrije*, *Južni Lloyd*, Год. V, бр. 15, Сарајево, 21. априла 1929, 2.

dinara i državni godišnji prihod od šumskih такси i poreza za 150–200 miliona dinara.⁴

Privredna paraliza

Krajem 1929. godine svjetsku privredu zahvatila je ekonomska kriza koja je izazvala slom bankarskog sektora, obustavu rada velikih industrija, nelikvidnost i pomanjkanje novca kod velikih i malih, povećano nepovjerenje u cijelom svijetu, te postepeno opću pauperizaciju. Depresija je tokom 1930. izazvala naglo opadanje industrijske proizvodnje širom svijeta, a 1931. godine očitovala se sve dublje. Polovinom 1932. godine dostigla je svoj vrhunac, a od svih pojava koje je kriza izazvala, najkritičnije i najopasnije bilo je povećanje broja nezaposlenih.⁵

Jedan od najmarkatnijih znakova krize bilo je uskolebano povjerenje u dotadašnji novčani sistem. Nepovjerenje u novac pojavilo se u svim državama bez obzira na njihovo finansijsko stanje u takvom opsegu i s tolikom žestinom da je zahvatilo skoro sve nosioce privrednog života. Ponajprije se ispoljilo u vidu panike, a dalji događaji dokazali su da se ne radi o panici već o trajnom stanju koje je iziskivalo najveću pažnju.⁶ Umjesto da se narodi u vrijeme krize međusobno približe i pokušaju iznaći zajedničko rješenje, oni se ekonomski i politički udaljavaju, pa je u većini zemalja došla do izražaja protekcionistička politika koja se najočitije manifestirala kroz carinsku zaštitu i uvođenje trgovinskih restrikcija koje su dostizale panične razmjere. Privrednu zaštitnu protekciju države su ostvarivale preko raznih sistema kontingentiranja, sporazuma o razmjenama, bilateralnih ugovora, zabrane uvoza pojedinih proizvoda, klirinških sporazuma, uvoznih i izvoznih такси, kontrole monetarnih operacija itd. Sve to dodatno je utjecalo na sužavanje i dezorganizaciju međunarodne trgovine, a restriktivne mjere paralizirale su svjetsku

⁴ *Izveštaj o privrednim prilikama u 1931*, 47.

⁵ *Podnesci, referati, izveštaji i ekspozeci Šumsko-industriskog preduzeća Dobrljin-Drvar*, 105; *Izveštaj o privrednim prilikama i radu komore u 1931*, 87; Nikola, Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930–1934*, „Prosveta“, Beograd, 1968, 136; Nikola, Vučo, *Državna intervencija u privredi. Istorijski razvoj*, Prvo izdanje, Beograd, 1975, 114–116.

⁶ *Podnesci, referati, izveštaji i ekspozeci Šumsko-industriskog preduzeća Dobrljin-Drvar*, 35.

trgovinu.⁷ Kriza je 1933. godine u najvećem broju država ipak, bila savladana i njihove privrede ušle su u period oporavka. Industrijska nezaposlenost te godine smanjena je za oko 1/4, a proizvodnja je dostigla nivo iz 1914. godine.⁸

Velika ekonomska kriza privredu Bosne i Hercegovine zahvatila je s izvjesnim zakašnjenjem (1930), snažno pogodivši njeno agrarno društvo.⁹ Najprije je pogodila poljoprivredni sektor, a potom se proširila i na ostale privredne grane.¹⁰ Opadanje cijena poljoprivrednih proizvoda i uvođenje trgovinskih restrikcija od strane industrijski razvijenijih zemalja, smanjili su agrarnim zemljama izvore zarada, bacivši njihove privrede u dugotrajnu depresiju.¹¹ Kriza je dakle, najprije zahvatila proizvođače, a brzo se proširila i na potrošače. Indirektno je skoro paralizirala privredu, jer je izazvala povlačenje stranog kapitala i pritisak privrednika na slabašni domaći finansijski sektor, koji nije bio u stanju da samostalno finansira privredu.¹² Nedostatak kapitala doveo je do smanjenja iznosa kredita, povećanja kamata i

⁷ N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930–1934*, 144. Upoređivanjem vanjske trgovine Kraljevine Jugoslavije sa razvojem vanjske trgovine razvijenijih zemalja, dolazi se do zaključka da se njen položaj u 1932. godini veoma pogoršao, jer je međunarodna trgovina u 1932. opala za oko 2/3 prema 1929, a 1/3 prema 1931. godini, dok je vanjska trgovina Kraljevine Jugoslavije opala za blizu 62% u odnosu na 1929. godinu, a za 38,4% prema 1931. godini. (*Народна привреда у 1932. години*, Точидер, 1933, 15–16).

⁸ *Народна привреда у 1933. години*, Точидер, 1934, 3.

⁹ Opširnije o tome vidi u Zborniku: *Svetska ekonomska kriza 1929–1934. i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope*, Beograd, 1976. U Bosni i Hercegovini prema popisu iz 1931. godine poljoprivredom se bavilo 84,13% stanovništva, a svega 6,75% bilo zaposleno u industriji i zanatstvu. (*Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, Knj. IV, Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Državna štamparija, Sarajevo, 1940, 93–303; Arhiv Jugoslavije Beograd (AJB), *Zbirka Dobrivoje Stošić* (dalje: 81), fascikla 1, jedinica opisa 3. *Наша пољопривреда и Нова аграрна банка*; Joso, Lakatoš, *Privredni almanah jugoslovenskog Lloyda*, Glava I, Tisak jugoslovenske štampe d. d., Zagreb, 1929, 6).

¹⁰ *Народна привреда у 1931. години*, Београд, 1932, 17.

¹¹ *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1930*, Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu, Štamparija „Bosanska pošta“, Sarajevo, 1931, 24–25; Smiljana, Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1986, 108.

¹² *Izveštaj o privrednim prilikama u 1931*, 88; *Podnesci, referati, izveštaji i ekspoziji Šumsko–industrijskog preduzeća Dobrljin–Drvar*, 35; *Strani kapital i naša privreda*, *Rudarski i topionički vesnik*, God. VI, br. 2, Beograd, februar 1934, 39.

pooštavanja mjera pri dodjeli i isplati novčanih sredstava. Bankarska i kreditna kriza pojačale su krizu u svim sektorima, a osobito u drvnoj industriji.¹³ Bila je prisutna stalna opasnost da novčani zavodi u interesu smanjenja svojih angažmana obustave kreditiranje industrijskih pogona koje su finansirali, ili koji su u cjelosti bili njihovo vlasništvo (što se u više slučajeva i obistinilo). Radilo se uglavnom o malim i srednjim industrijskim preduzećima, koja su bila u daleko nepovoljnijem položaju u odnosu na krupna i ona koja je finansirao strani kapital. Firme koje je pomagao strani kapital krizu su osjetile u manjoj mjeri i uz izvjesne poteškoće uspjevale održati proizvodnju. Također, za razliku od preduzeća finansiranih domaćim kapitalom lakše su savladavala teškoće kod nabavke deviza za plaćanje stranih sirovina.¹⁴ Za bosanskohercegovačko bankarstvo 1931. bila je naročito nepovoljna, jer je privredna depresija zahvatila dvije najvažnije privredne grane: poljoprivredu i drvenu industriju. Ipak, kriza je najviše pogodila poljoprivredu, oborivši cijene agrarnih proizvoda do te mjere da je njena rentabilnost bila ispod pariteta troškova.¹⁵

Državna privredna politika nije imala adekvatan odgovor na krizu, kao uostalom i vlade širom svijeta. Vlasti su efekat krize umanjivale, dok su privredni i radnički listovi o tome iscrpno izvještavali.¹⁶ Stalan pad državnih prihoda vlada je nastojala nadoknaditi povećanjem poreza i sniženjem izdataka državnih ustanova. Smanjena poslovna inicijativa vlasti uz opadanje privatne umanjila je i javnu potrošnju i potražnju, a kod javnih investicija na svim nivoima uprave (državne, banovinske, općinske) zavladała je prava restrikcija. Težak položaj državnih finansija dodatno je otežavao i pad budžetskih prihoda. Opadanje prihoda država je pokušavala namaknuti preko potrošača povećanjem poreza na dodatnu vrijednost, što je poskupilo industrijske proizvode i urušilo ionako slabo domaće tržište. I prije krize državni prihodi su se uglavnom oslanjali na indirektne poreze, monopole, carinu i trošarine. U toku krize ubiranje budžetskih sredstava bilo je u padu, što je

¹³ Udublјivanje procesa raspadanja fašizma, *Klasna borba*, (1930–1934, 1937), Izvori za istoriju SKJ, Reprint izdanje, Knjiga 2, Izdavački centar komunist, Beograd, 1984, 956.

¹⁴ Arhiv Jugoslavije Beograd (AJB), *Zbirka Milan Stojadinović* (dalje: 37), fascikla 38, jedinica opisa 635.

¹⁵ Bogdan, Stojavljević, *Seljaštvo Jugoslavije (1918–1941)*, Zadružna štampa, izdavačko – knjižarsko preduzeće, Štamparija „Prosvjeta“, Zagreb, 1951, 86.

¹⁶ S. Đurović, *Državna intervencija u industriji*, 114.

ravnotežu državne kase dovodilo u pitanje.¹⁷ Dodatne teškoće finansijskoj stabilnosti zemlje 1931. godine stvorile su odluke Lozanske konferencije o brisanju reparacija, zbog čega je država godišnje gubila oko 68 miliona maraka ili 800 miliona dinara. Da bi namakla taj gubitak vlada je pribjegavala novim zaduženjima u inostranstvu, smanjenju izdataka državne uprave, povećanju cijena monopolskih artikala (duhana, šibica, soli) i trošarina na šećer, pivo, itd., što je otežavalo situaciju.¹⁸

Privredna depresija u Bosni i Hercegovini trajala je duže nego u industrijski razvijenim zemljama. Prema kretanju zaposlenosti radnika u Kraljevini Jugoslaviji, kriza je kulminaciju doživjela 1933. godine.¹⁹ Na poboljšanje prilika u drвноj industriji, naročito eksportnih, utjecala je povoljnija ekonomska situacija, življa privredna djelatnost i prosperitet u velikom broju privrednih grana u svijetu tokom 1933. godine. Pozitivni ekonomski pokazatelji, rast izvoza, proizvodnje i zaposlenosti 1934. godine povećali su kupovnu snagu stanovništva, što se odrazilo i na građevinsku djelatnost i povećanje potrošnje drvene građe. Do izvjesnih pomaka došlo je i kod onih preduzeća koje su radile za unutarnje tržište, jer su se djelimično oslobodila unutarnje

¹⁷ Ukupni državni prihodi od aprila 1931. do marta 1932. godine pali su s 11.350 na 9.802 miliona dinara, tj. za više od 1,5 milijardi dinara ili 13,6%. Prihod od neposrednih poreza pao je za 16,6%, posrednih 16,3%, monopola za 8,4% i prihod od državnih preduzeća za 13,4%. (Bilanca triju i po godina diktature i krize, *Klasna borba*, (1930–1934, 1937), Izvori za istoriju SKJ, Reprint izdanje, Knjiga 2, Izdavački centar komunist, Beograd, 1984, 907). Produbljenje krize i dalji pad prihoda od indirektnih poreza pokazuju i cifre za budžetsku 1932/33. godinu u kojoj su prihodi od indirektnih poreza podbacili za 980 miliona dinara, tj. za skoro jednu milijardu dinara. (Naša ekonomska i finansijska politika, *Jugoslovenski Lloyd*, God. XXVI, br. 74, Zagreb, 31. marta 1934, 3). Stabilizacija državnog budžeta i zaustavljanje dugotrajnog procesa opadanja ukupnih prihoda postignuta je u budžetskoj 1933/1934. godini. (*Народна привреда у 1933*, 11).

¹⁸ *Народна привреда у 1931*, 16; Bilanca triju i po godina diktature i krize, *Klasna borba*, 906–907. Državni dugovi monarhističke Jugoslavije 1932. godine iznosili su 38.783.550.636 dinara.

¹⁹ Indeks nezaposlenosti je prema podacima berze rada, koji je, prema nekim mišljenjima, bio 2-3 puta umanjen, poskočio u 1930. (1929. = 100) za 175%, u 1931. za 259%, u januaru 1932. za 351% i u februaru 1933. za 383%. Računalo se da je u zemlji bili oko 450.000 besposlenih radnika. (Bilanca triju i po godina diktature i krize, *Klasna borba*, 906).

konkurencije.²⁰

Prilike u drvnoj industriji tokom krize

Do velike ekonomske krize bosanska drvna industrija bila je u usponu i postepeno uvodila savremenija sredstva za rad. Na svjetskim tržištima uspješno je konkurisala stranoj proizvodnji, a izvoz je dostizao goleme razmjere. Prema godišnjem izvještaju Šipada, 1929. godina je po uspjehu predstavljala renesansu za drvnu industriju.²¹ S obzirom na broj zaposlenih drvna industrija imala je te godine najbolju konjunkturu što se vidi iz sljedeće tabele.²²

Broj strugara	Uloženi kapital u hiljadama dinara	Pogonska snaga u KS	Željeznička mreža	Sječa u m ³	Gatera		Broj radnika
					punih	venecijanera	
34	391.750	20.140	1.669	1.953	230	3	33.625

U tabeli su prikazane samo velike pilane i njihov kapital koji je izračunat u minimalnom iznosu, jer su sve bile osnovane u doba austrougarske uprave, pa je uzeta samo stvarna vrijednost, a ne i naknadne investicije. Razvijenost drvne industrije naročito pokazuje dužina željezničke mreže koja je bila u njenom posjedu i broj zaposlenih radnika. Ako se navedenom broju u tabeli pridoda još 5.555 radnika koji su bili zaposleni na srednjim pilanama onda je drvna industrija pred krizu zapošljavala 39.180 radnika.

Depresija nije istovremeno nastupila u svim industrijskim granama. Teškoće u drvnoj industriji pojavile su se krajem 1929. godine, ali nisu bile tako izražene kao kasnije. Ponijete usponom u godinama koje su prethodile

²⁰ Izvoz industrijskih proizvoda iz Jugoslavije 1933. bio je povećan u odnosu na 1932. godinu za 15% po vrijednosti i 16,67% po količini, dok je istovremeno uvoz smanjen za 11,23% po vrijednosti i 6% po količini. (B. Stojšavljević, *Seljaštvo Jugoslavije (1918–1941)*, 86).

²¹ Шумско индустријско предузеће Добрљин–Дрвар а. д. (ШИПАД), *Анализа биланса. Додатак „Народном благостању“*, Год. II, број 32, Београд, 31. мај 1930, 100.

²² Branko, Tadić, *Položaj radnika u industriji drveta*, Izdanje radničke komore u Sarajevu, Štamparija „Bosanska pošta“, Sarajevo, 1932, 10.

krizi, bosanske strugare 1930. godine isjekle su više šume nego u godinama konjunktura. Međutim, simptomi ekonomske krize u drвноj industriji počeli su se te godine jasnije očitovati u vidu smanjenja kapitala, velikih viškova radne snage,²³ pada indeksa akcija preduzeća, te slabijeg osnivanja novih pilana.²⁴ Pregled svih novoosnovanih tvornica u Bosni i Hercegovini od 1929. do 1934. godine donosimo u sljedećoj tabeli:²⁵

Podaci se odnose na:	Po godinama osnivanja					
	1929.	1930.	1931.	1932.	1933.	1934.
Broj tvornica	6	11	5	5	2	1
Kapital u hiljadama dinara	23.697	15.664	11.549	2.153	1.251	673
Radna mjesta	617	275	254	317	62	64
Pogon (u KS)	654	537	695	152	40	98

Prema podacima iz tabele, 1931. došlo je do prvih znakova malaksalosti, značajnije smanjenje nastupilo je 1932, a naročito narednih godina. Općenito, broj novoosnovanih preduzeća, uloženog kapitala, otvorenih radnih mjesta i instalirane pogonske snage u 1933. i 1934. bili su u odnosu na 1929. godinu manji po broju tvornica za dva puta, uloženom kapitalu za preko 12, broju radnih mjesta za skoro pet i pogonskoj snazi za oko pet puta.

Vrijednost indeksa akcija industrijskih preduzeća u periodu 1929–1934. godine kretao se (nominalna vrijednost = 100):²⁶

Industrijska grana	1929.	1930.	1931.	1932.	1933.	1934.
	u (%)					
drvena	119,1	91,7	59,9	48,9	41,7	39,3
poljoprivredna	121,4	99,9	64,4	51,0	48,4	47,1
metalurgija	111,8	97,1	89,4	83,7	84,1	76,7
razne	153,6	135,9	103,4	88,5	75,9	52,3

²³ Народна привреда у 1933, 32; Glad, povećanje eksploatacije, besposlica i opšte osiromašavanje, *Klasna borba*, (1930–1934, 1937), Izvori za istoriju SKJ, Reprint izdanje, Knjiga 2, Izdavački centar komunist, Beograd, 1984, 908.

²⁴ Народна привреда у 1931, 3–4.

²⁵ Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа, Издање Министарства трговине и индустрије, Штампарско графичко предузеће „Давидовић“, Београд, 1941, 64–65.

²⁶ Народна привреда у четвртој тромесечју 1934. године, Топчидер, 1935, 30.

Prema podacima iz tabele najstrmoglaviji pad imale su drvena i poljoprivredna, dok su ostale industrijske grane imale nešto umjereniji gubitak vrijednosti akcija.

Slom međunarodnog bankarskog sektora, slabe finansijske prilike u zemljama gdje se izvozilo bosansko drvo i zasićenost tržišta najviše je utjecalo na pojavu krize u drvnoj industriji.²⁷ Jači znaci krize na svjetskom tržištu drveta osjetili su se 1930, ali je bosanska drvena industrija radila dobro, jer je izvršavala ranije preuzete i ugovorene poslove. Potrebno je napomenuti da je bosanska drvena industrija bila tehnički zaostala, nesrazmjerno skupo plaćala šumske takse, imala visoka fisikalna opterećenja i skup prevoz. Zastoj u potražnji na stranim pijacama bio je najizraženiji kod rezane građe. Kriza koja se zaoštravala u trgovini drvetom najočitije se ocrtavala u padu cijena svih sirovina. Žito, vuna, bakar, olovo i druge sirovine izbugile su polovinu svoje vrijednosti, a neke i više. Pad njihove vrijednosti djelovao je i na šumske proizvode, jer su zemlje proizvođači navedenih sirovina bile teško pogođene krizom zbog pada prihoda i sve više otkazivale narudžbe drvene građe. Od toga je trpio izvoz drveta koji je dobrim dijelom bio upućen na zemlje Sredozemnog mora kod kojih je bila umanjena potrošačka snaga, a kod nekih i zbog unutrašnjih političkih prilika, nesređenosti i trzavica (Španija, Palestina, Egipat, Grčka). U Italiji, koja je bila najveći uvoznik bosanskog drveta, kao posljedica forsirane deflacije došlo je do pada kupovne snage i cijena industrijske i agrarne robe. Da zlo bude veće na tom glavnom izvoznom području pojavljuje se forsiranom prodajom i dampingom Rusija, s kojom Italija zaključuje ugovore o kupovini većih količina drveta.²⁸ Poslije ruskog dampinga brzo su slijedile niske ponude rumunskog, poljskog i sjevernoameričkog mehkog drveta tako da su gotovo sva dotadašnja udaljena tržišta postala bosanskim izvoznicima nepristupačnija, a ostalo je samo nekoliko pijaca na Sredozemnom moru gdje su plasirali robu uz znatno niže cijene.²⁹

Mada kriza 1930. godine nije dostigla svoju amplitudu, ipak, bosanska drvena industrija je tu poslovnu godinu završila s gubitkom. U poslovnom izvještaju velikog šumskog industrijskog preduzeća Krivaja iznijete su opser-

²⁷ *Izveštaj o privrednim prilikama u 1930*, 53.

²⁸ *Statistika uvoza i izvoza šumskih proizvoda Kraljevine Jugoslavije 1926–1935*, Ministarstvo šuma i rudnika – Odelenje za upravu Državnih šuma, Beograd, 1937, 9.

²⁹ *Izveštaj o privrednim prilikama u 1931*, 65.

vacije da su i ona preduzeća koja su te godine iskazala mali dobitak frizirala bilansu. Prema njihovim tvrdnjama, u većini slučajeva „načete su tajne rezerve, koje su formirane u godinama povoljne konjunktura“ i da je Krivaja „imala kuraž da prošlu (1930. op. a.) godinu završi sa gubitkom od 10 miliona dinara.“³⁰ U izvještaju se naglašavalo da je kriza bila najizraženija kod proizvođača mehkog drveta, gdje je konkurencija i na domaćem i na ino tržištu bila najjača. Kriza mehkog drveta bila je direktna posljedica slabijeg plasmana zbog opadanja građevinske djelatnosti i znatnog pada cijena.

Usljed agrarne krize domaća potrošnja 1930. godine naglo je opala, jer je Bosna i Hercegovina bila agrarna zemlja i glavni potrošači dolazili su iz agrarne sfere. Pad kupovne moći sela doveo je u težak položaj prodaju ogrevnog drveta. Da stvar bude teža vlasti su 1. maja 1930. godine ukinule povlastice za ogrevno drvo i na snagu su stupile tarife za 15% više od dotadašnjih zbog kojih su velike zalihe ogrevnog drveta ostale neprodane. Kriza koja je nastupila bila je mnogo složenija od kratkotrajne krize 1924-1926. godine.³¹ Radilo se o dubokoj krizi svjetskih razmjera za koju čak ni najveći ekonomski stručnjaci nisu mogli predvidjeti kako i kada će se okončati.³² I na vanjskom tržištu dolazi do slabljenja potražnje. Uvoz drveta i šumskih proizvoda u Njemačkoj opao je u poređenju s 1929. za 22%, Mađarskoj za 32%, Čehoslovačkoj za 29%, Belgiji za 14%, Engleskoj za 7%, Italiji za 6% i SAD za 31%. Jedino je u Francuskoj zabilježen blagi rast, jer kod nje kriza još uvijek nije bila uzela maha.

Golema ponuda, slabija potražnja i sve teže plativi uvjeti dovode do dodatnog pada cijena. Količina izvezenog drveta bila je nešto manja od prosjeka, ali se cijene nisu mogle održati i iz dana u dan su padale dok nisu dostigle visinu sopstvenih troškova. Mehkom rezanom drvetu cijene su opale za 30%. Usljed pretjerane ponude kupci su bili probirljiviji. Najviše su kupovali robu I, II i III klase, dok su IV i V klasa – roba slabije izrađenog kvaliteta, potom uska i kratka roba ostajale neprodane. A upravo ta slabija roba IV i V

³⁰ „Криваја“ шумска индустрија а. д. (раније Ајслер о Ортлиб) Завидовићи, *Анализа биланса. Додатак „Народном благостању“*, Год. III, број 31, Београд, 1. август 1930, 269.

³¹ Опширније о томе видјети: Salkan, Užičanin, *Kriza u drвноj industriji Bosne i Hercegovine (1924-1926)*, *Glasnik arhivâ i arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, God. XLIV/2014, Sarajevo, 2014, 243–264.

³² *Statistika uvoza i izvoza šumskih proizvoda Kraljevine Jugoslavije 1926–1935*, 9.

klase proizvodila se 1930. i 1931. godine u Bosni i Hercegovini daleko više nego ranijih godina³³ (radilo se o sječi karaktera čišćenja i odbrane sastojina, radi napada i zaraze podkornjaka zbog čega je došlo do sušenja četinarskih šuma u Bosni i Hercegovini).³⁴ Sam Šipad 1930/31. godine preradio je oko 400.000 m³ sušika. Na skladištima preduzeća bilo je oko 70.000 m³ građe IV i V klase, koja se teško prodavala i prema mišljenju direktora Milana Ulmanskog mogla se prodati jedino sa osjetljivim gubicima.³⁵

Cijela 1931. godina bila je u znaku smanjenja građevinske djelatnosti u svijetu, usljed čega je opala potrošnja i promet drvene građe.³⁶ Katastrofalni pad cijena zatekao je bosanske pilane u najvećem naponu proizvodnje. Aproximativna procjena zaliha od ranije kretala se cca 700.000-800.000 m³ gotove izrezane građe, koja se morala prodati po cijeni koštanja, pa čak i niže. Dalja proizvodnja se nije mogla jednostavno obustaviti jer su preliminirali bili dodijeljeni, avansi plaćeni, a sječa bila u punom jeku.³⁷ Radnička komora Bosne i Hercegovine upozoravala je mjerodavne da „šumska industrija iz godine u godinu propada sve više, jer je na svetskom tržištu cijena drvetu neverovatno pala“.³⁸ Posebno je isticala činjenicu da je zbog obustave rada na pilanama preko 25.000 radnika ostalo bez posla. Da bi se besposlica bar donekle ublažila, predlagala je da država investira „velike sume novca na gradnju puteva, željeznica“ itd., tj. u javne radove.³⁹

Iako su potražnja i cijene drvene građe opale, režijski troškovi

³³ *Statistika uvoza i izvoza šumskih proizvoda Kraljevine Jugoslavije 1926–1935*, 9.

³⁴ Zaraza podkornjaka zauzela je 1929. i 1930. godine katastrofalne dimenzije. Većinom su bile napadnute homore. Šumski kompleksi koji su bili izloženi razornom dejstvu zaraze sušili su se i stradali. Navala podkornjaka bila je ogroman problem državi i drvnoj industriji, tim više što se pojavila u vrijeme krize kada se na ino tržištima nije moglo prodati ni najkvalitetnije drvo, a posebno drvo slabije kvalitete IV i V klase koje se dobijalo od sušika. Od podkornjaka je u Bosni stradalo oko 2,5 miliona m³ drveta. (*Izveštaj o privrednim prilikama u 1931*, 60–61).

³⁵ *Podnesci, referati, izvještaji i ekspoziji*, 23.

³⁶ *Statistika uvoza i izvoza šumskih proizvoda Kraljevine Jugoslavije 1926–1935*, 9–10. Promet mehke građe u svijetu pao 1931. godine za 30%.

³⁷ *Izveštaj o privrednim prilikama u 1931*, 59.

³⁸ *Izveštaji o situaciji u Drinskoj banovini (1929–1931)*, Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno–ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijek), Knj. 1, sabrao i uredio Andrej Rodinis, Arhiv Bosne i Hercegovine, Bemust, Sarajevo, 2009, 408.

³⁹ *Izveštaji o situaciji u Drinskoj banovini (1929–1931)*, 408.

preduzeća ostali su isti, ili su se čak i povećali.⁴⁰ Da bi drvnoj industriji omogućili rentabilitet usljed izmjenjenih odnosa na svjetskim pijacama, njeni predstavnici u jednoj anketi, održanoj 2. i 3. marta 1931. godine u Beogradu, tražili su da vlasti podvrgnu „reviziji državne takse i prevoznu tarifu, koja je i danas (1931., op. a.) na istoj visini kao i ranijih godina, kada je u toj industriji bio puni polet“.⁴¹ U anketi nisu učestvovali predstavnici malih proizvođača, mada se na njoj raspravljalo o važnim pitanjima drvne industrije i trgovine drvetom uopće. Među učesnicima ankete došlo je do razmimoilaženja o pitanju stvaranja zajedničke prodajne organizacije. I pored njihova apela vlada nije izvršila reviziju taksi, ali je donijela nekoliko zakona i propisa kojima je dala određene olakšice drvnoj industriji.⁴²

Poseban problem bosanske drvne industrije ležao je u njenoj tehničkoj zaostalosti usljed čega je kvalitet izrađene robe bio slabiji u odnosu na konkurenciju. Izvozni put bosanska drvena industrija uspjela je prokrčiti znatno prije krize, odnosno u vrijeme kada kvalitetna izrada nije igrala posebnu ulogu. U prvom redu proizvodnja je bila bazirana na izradu i izvoz asortimana za konstrukciju brodova – dugih greda velikog presjeka – kod kojih kvalitet, a naročito vrživost nije bila odlučujuća. Međutim, prilike na svjetskim tržištima brzo su se mijenjale. Građa za gradnju brodova prestala se tražiti, jer je drvo

⁴⁰ Država je pilane koje su imale direktnu vezu sa šumom po 1 m³ drveta u oblom stanju teretila s 125,75 dinara za domaće tržište i 144 dinara za izvoz u inostranstvo, dok su pilane koje su bile udaljene od šume i dobijale balvane preko željeznice imale opterećenje od 212,25 dinara. Svi ti izdaci išli su u državnu ili banovinsku blagajnu, a da još nisu bili plaćeni troškovi proizvodnje koji su iznosili od 120 do 150 dinara. (*Извјеуај о привредним приликама и раду Коморе у години 1933*, Трговинско-индустриска комора у Сарајеву, Штампарија Друштва Просвете, Сарајево, 1934, 63; *Podnesci, referati, izveštaji i ekspozeci*, 47).

⁴¹ ABHS, *Fond Radnička komora Bosne i Hercegovine* (dalje; FRKBiH), K-1, dok. br. br. 59/1929-39. *Bilteni Sekretarijata Centralne rad. komore 1929-1939; Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1935*, Trgovinsko-industrijska komora u Sarajevu, „Nova tiskara“ Vrčak i dr., Sarajevo, 1937, 69.

⁴² Krajem jula 1931. godine donijet je *Zakon o davanju olakšica šumskoj industriji radi krize*, koji je stupio na snagu već u augustu iste godine. Zakon je, između ostalog, predviđao odgodu plaćanja šumskih preliminarara za sječu, potom, u opravdanim slučajevima, produženje rokova sječe, izrade i izvoza drveta iz šume itd. Već krajem decembra pooštavanjem krize u drvnoj industriji, Zakon je doživio izmjene i dopune. Opširnije o tome vidjeti u: Branislav, Begović, *Šumska privreda Bosne i Hercegovine za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941), s posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*, Institut za istoriju u Sarajevu, RO „DES“, Sarajevo, 1985, 134-136.

bilo istisnuto drugim materijalom, a s druge strane umjesto bosanske čamovine za gradnju brodova upotrebljavao se američki pitch-pine (smoloviti bor). Proizvodnja se morala dakle, sve više prilagođavati trenutnim prilikama i potrebama tržišta, koje je tražilo na tanko izrezanu građu – daske, letve – i samo manje količine jake građe – madrijera, greda i dr. Daske i sitnija građa morale su biti čiste, bez vrževa. Međutim, bosanska roba obilovala je vrževima i nije mogla parirati rumunskoj i robi sjevernoevropskih zemalja.⁴³

Stanje na tržištu drvetom pogoršavalo se tokom cijele 1931. godine. Posljedicama duboke privredne depresije i ruskog dampinga pridružile su se u drugoj polovini godine još i nezapamćene poteškoće u trgovinskom prometu poput: promjena na polju valute, kredita i povjerenja uopće.⁴⁴ Ekonomska kriza sve se više zaoštravala, a na glavnim tržištima drveta uz Rusiju, pojavljuje se i Rumunija kao opasan konkurent naročito na sredozemnim pijacama. Od 11 država uvoznica bosanskog drveta (Njemačka, Italija, Mađarska, Švajcarska, Francuska, Belgija, Holandija, Engleska, Grčka, Sjeverna Afrika, Južna Amerika), interes za bosansko drvo pokazivale su još samo Italija, Sjeverna Afrika i Grčka.⁴⁵ Stokovi izrađene robe u skladištima bivali su sve veći, kapital se topio, a kamatna stopa rasla.⁴⁶ Izvoz građevinskog drveta u prvih devet mjeseci 1931. godine iz Bosne i Hercegovine opao je po količini u odnosu na 1930. za punih 36%, a prema 1929. godini čak za 50%.⁴⁷ Općenito je promet mehkrom građom u Evropi 1931. opao za oko 30% prema prosjeku prethodne tri godine. Preostalih 70% moralo se prodati u sredozemlju po tako niskim cijenama da je bila ugrožena rentabilnost šumskih poslova. Još sumornije prilike nastupaju u drugoj polovini 1931. kada je Francuska 27. augusta dekretom uvela kontingentiranje i znatno smanjila uvoz na jedno od možda najjačih evropskih tržišta.⁴⁸ Mađarska uvodi još strožija ograničenja (dozvole za uvoz davala je komisija od tri lica), dok je izvoz u Grčku bio otežan zbog teškoća s naplatama potraživanja (bonovi). Naime, trgovinskim

⁴³ *Podnesci, referati, izvještaji i ekspoziji*, 23–24.

⁴⁴ *Izvještaj o privrednim prilikama u 1931*, 56.

⁴⁵ *Izvještaj o privrednim prilikama i radu Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu u godini 1932*, Trgovinsko industrijska komora u Sarajevu, Štamparija „Bosanska pošta“, Sarajevo, 1933, 61.

⁴⁶ *Statistika uvoza i izvoza šumskih proizvoda Kraljevine Jugoslavije 1926–1935*, 9.

⁴⁷ *Izvještaj o privrednim prilikama u 1931*, 74.

⁴⁸ Uvoz u Francusku od cca 2,6 miliona tona 1930. opao je u 1931. godine na 1,6 miliona tona drveta. (*Izvještaj o privrednim prilikama u 1931*, 56).

ugovorom s Grčkom 35% potraživanja naplaćivalo se u bonovima čije je unovčenje bilo skopčano s gubitkom na kursu.⁴⁹ Na sve to u septembru 1931. godine dolazi do pada vrijednosti funte i do uzdržavanja na engleskom tržištu. Slabljenjem funte uslijedio je novi pad vrijednosti bosanskog drveta i još teži period borbe za egzistenciju. Nadmoćni položaj Engleske kao kupca drveta, omogućio joj je da svojim liferantima diktira nepromijenjene cijene u papirnim funtama. S prelazom skandinavskih valuta na bazu funte najveći dio drveta u Evropi – uključujući i Rusiju – proizvodio se u zemljama čiji je novac prema vrijednosti zlata opao. Bosanska drvena industrija, cjelokupna jugoslavenska, pa i one zemlje Srednje Evrope čije vlade su se držale zlatnog standarda, dolaze u jedan ćorsokak.⁵⁰

U evidenciji sarajevske Radničke komore o kretanju broja nezaposlenih radnika, koja je opet bila manjkava jer je uzimala u obzir samo važnija industrijska preduzeća koja su potpuno obustavila proizvodnju ili su ograničavala rad, a ne i preduzeća koja su propala ili otišla u stečaj, do 31. decembra 1931. godine obustavilo je i ograničilo proizvodnju 75 preduzeća drvne i šumske industrije iz kojih je otpušeno 16.500 radnika. Sama Krivaja iz Zavidovića otpustila je 6.000 radnika.⁵¹

Statistika proizvodnje pred i tokom krize najbolje ilustrira opseg krize. U Bosni je za pilane, odnosno za trgovinu drvetom, u periodu 1929–1934. posjeчено:⁵²

Vrsta drveta	1929.	1930.	1931.	1932.	1933.	1934.
	u m ³					
Mehko	1.592.612	1.924.652	846.837	588.576	620.595	1.653.249
Tvrdo	930.231	671.706	645.814	653.229	861.679	961.730
Ukupno	2.522.843	2.596.358	1.312.651	1.241.805	1.482.274	2.614.979

Prema predloženim podacima 1932. godine posjeчено je dvostruko

⁴⁹ Izvještaj o privrednim prilikama 1932, 61.

⁵⁰ Statistika uvoza i izvoza šumskih proizvoda Kraljevine Jugoslavije 1926–1935, 9–10.

⁵¹ N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, 223.

⁵² *Извјештај о привредним приликама 1933*, 74; *Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1934*, Трговинско-индустријска комора у Сарајеву, Исламска дионичка штампарија, Сарајево, 1935, 84.

manje drveta nego 1929. godine. Ali ni taj posječeni kvantum nije bio izrađen, jer su mnoge pilane radi pretrpljenih gubitaka u razlici između prodajne i troškova proizvodnje radije obustavljale posao i ostavljale da balvani ili istruhnu u šumi ili ih slagale na pilani čekajući bolje vrijeme. Iz statistike se također vidi da je 1934. godine posječeno više drveta u odnosu na ranije godine i da je došlo do određenog oporavka.

Šta je paraliza drvne industrije značila za privredu Bosne i Hercegovine, pa i cijele države u cijelini? To se najbolje može vidjeti iz kalkulacije o nezaposlenosti. Naime, vrijednost nadnica za sječu i izvoz 1,2 miliona m³ oblog drveta iznosila je 45-50 miliona dinara. Rezanje tih količina drveta uključujući i nadnice za manipulaciju materijala, utvor itd., koštalo je oko 50 miliona dinara, tako da je na efektivnom manuelnom radu izgubljeno oko 100 miliona dinara zarade. Navedenoj svoti odgovaralo je 5 miliona nadnica po 200 dinara ili oko 17.000 besposlenih radnika tokom cijele godine. Ako se uzme u obzir da je šumski posao bio sezonski i da je trajao 3-4 mjeseca onda je navedenom redukcijom bilo pogođeno 50.000 radnika u velikoj većini neobrazovanih seljaka, koji su zbog ekstenzivnosti poljoprivrede bili upućeni na ovo još jedino vrelo zarade.⁵³ Uz gubitke koje je trpila drvna industrija u Bosni i Hercegovini i radničke gubitke koji su prema naprijed izloženom prelazili stotine miliona dinara treba pridružiti i gubitke države i to: na šumskoj taksi za 750.000 m³ mehkog drveta prosječno 40 dinara – cca 30 miliona dinara; na 460.000 m³ tvrdog drveta prosječno 15 dinara – cca 7 miliona dinara; na prevozu oko 670.000 m³ rezanog materijala prosječno 80 dinara – cca 53 miliona dinara i 250.000 m³ gorivog drveta prosječno 35 dinara – cca 9 miliona dinara. Tome treba pridodati i porez na 1,2 miliona m³ drveta i to opći s općinskim prirezima, službenički, porez na poslovni promet, ekvivalente, skupni porez, banovinske takse, biljegovina, takse i socijalni tereti cca 27 miliona dinara. Prema tome država je bila na gubitku za cca 126 miliona dinara, te također na valuti koja je igrala važnu ulogu u trgovinskoj bilansi. Vrijednost izvoza šumske industrije pala je s blizu dvije milijarde dinara koliko je iznosio 1929. na manje od pola milijarde u 1932. godini.⁵⁴ Ukupno je narodni dohodak 1932. godine usljed drvarske krize bio na gubitku za oko pola milijarde dinara čistog prihoda bez uračunavanja obezvrijeđenih investi-

⁵³ *Izveštaj o privrednim prilikama u 1932*, 63.

⁵⁴ *Izveštaj o privrednim prilikama u 1932*, 61.

cija.⁵⁵

Cijela 1932. godina bila je u znaku depresije, jer su sve države uvoznice bosanskohercegovačkog drveta nastojale zaštititi domaću radinost, a u vanjskoj trgovini težile da ostvare reciprocitet, zbog čega su na skladištima lagerovane sve veće količine robe. Nemogućnost velikih proizvođača da izvezu drvo u inostranstvo, okretalo ih je k plasiranju robe na domaćem tržištu, čime su gušili manja preduzeća koja se nisu mogla oduprijeti njihovoj konkurenciji. Izvoz drveta 1932. u odnosu na 1931. opada za dodatnih 34,3% po težini i 45,5% po vrijednosti. U poređenu s 1928. godinom 1932. predstavlja godinu najdublje depresije, a izvoz drveta je pao za 65,7% po težini i 73,2% po vrijednosti. Te godine je došlo i do depresije dinara i uvođenja prima od 28,5%. Devizni propisi su se jednako mijenjali, međunarodna tržišta regulirana su prohibitivnim carinama, klirinškim⁵⁶, kompenzacionim i preferencijalnim ugovorima.⁵⁷

Opseg krize u drvnoj industriji plastično prikazuje i podatak da je krajem 1932. na strugarama radilo svega 16,47% radništva u odnosu na 1929. godinu. Pri tome je procenat uposlenosti radnika u krupnim industrijskim preduzećima iznosio 18,15%, a u malim samo 6,35%.⁵⁸ I pored teške situacije u drvnoj industriji, državni nameti i takse kao i prevozne tarife konstantno su rasle.⁵⁹ Za tehničko drvo šumska taksa iznosila je:

Godina	1927.	1928.	1929.	1930.	1931.	1932.
Taksa za 1 m ³ drveta u dinarima	27,85	24,08	33,34	37,90	59,14	63,26

Šumske takse su dakle, u periodu 1927-1932. porasle u prosjeku za oko

⁵⁵ *Izveštaj o privrednim prilikama u 1932*, 65–66.

⁵⁶ U vrijeme zastoja međunarodne trgovine tokom velike ekonomske krize, naročito kod zemalja s nedovoljnim zalihama zlata i deviza za međusobna plaćanja, Austrija je, u sporazumu s Jugoslavijom (1931), nastojala oživjeti međunarodnu razmjenu dobara klirinškim načinom plaćanja, tj. međusobnim podmirivanjem bez plaćanja zlatom i devizama. Takav način međusobnih podmirivanja ubrzo su prihvatile i druge zemlje u sličnom položaju, poimence zemlje s deviznim ograničenjem zbog oskudice u zlatu i devizama.

⁵⁷ *Statistika uvoza i izvoza šumskih proizvoda Kraljevine Jugoslavije 1926–1935*, 9–10.

⁵⁸ B. Tadić, *Položaj radnika u industriji drveta*, 12.

⁵⁹ *Podnesci, referati, izveštaji i ekspozeci*, 116.

50%, što je imalo ozbiljnog upliva u poslovnoj kalkulaciji preduzeća. Zbog poslovnog gubitaka do kojih je došlo usljed krize veliki, broj firmi potpuno je obustavio rad i otpustio radnike.⁶⁰ Prema jednoj anketi koju je uradila Trgovačka i obrtnička komora u Sarajevu ispostavilo se da od 289 punih gatera i 150 venecijanera – koliko je u to vrijeme imala bosanska drvna industrija – 1932. radilo samo 111 gatera i 25 venecijanera. Od njih su mnogi radili sa smanjenim kapacitetom, a više nego optimističnim je ocijenjivano da je 60% punih gatera i 80% venecijanera bilo van pogona.⁶¹ Ako se uzme u obzir činjenica da je državno preduzeće Šipad iz Drvara tokom krize radilo u punom opsegu s 24 puna gatera, opravdavajući to socijalno-nacionalnim razlozima, onda ovi podaci izgledaju još strašnije i pokazuju u kako teškoj situaciji je bila drvna industrija, a naročito srednja i mala preduzeća.⁶²

Općenito smatralo se da je ruski damping bio jedan od glavnih uzroka slabog plasmata bosanske drvene građe u inostranstvo, jer nije bilo tržišta – izuzev Francuske i Alžira – gdje Rusi nisu bili prisutni sa svojim jefitnim ponudama čime su stvarali paniku i vještački pad cijena. Pojava ruskog dampinga u Južnoj Italiji najviše je pogodila bosanske pilane.⁶³ Nešto kasnije pojavili su se i Slovenaci u Sjevernoj Italiji. Inače Italija je od ranije bila najbliže i najpodesnije tržište i decenijama je apsorbirala većinu bosanske proizvodnje. Prilagođena proizvodnja – uso Bosnia – i dugogodišnje poslovne veze nisu se lahko raskidale.

⁶⁰ Vaso, Ristić, „Krivaja“ *Šumska industrija a. d., prije Eissler i Ortlieb u Zavidovićima od osnivanja do stečaja. Sa autentičnim izveštajima sudskih veštaka*, Štamparija Dušan P. Dozet, Sarajevo, 1937, 17; Tražimo anketu u našoj drvnoj industriji, *Ujedinjeni sindikati*, God. VII, br. 2, Beograd, 1. februar 1931, 13; *Izveštaji o situaciji u Drinskoj banovini (1929–1931)*, 327.

⁶¹ *Izveštaj o privrednim prilikama u 1932*, 2; B. Begović, *Šumska privreda Bosne i Hercegovine*, 234.

⁶² Opširnije o tome vidjeti u: *Podnesci, referati, izveštaji i ekspozeci Šumsko-industriskog preduzeća Dobrljin–Drvar a. d. i njegovog generalnog direktora, dr. Milana Ulmanskog, po raznim važnim pitanjima preduzeća*, ŠIPAD, Štamparija Gustav Kriške, Sarajevo, 1933; B. Begović, *Šumska privreda Bosne i Hercegovine*, 234.

⁶³ Koliko je ruski damping uticao na izvoz drveta iz Jugoslavije u Italiju 1930. najbolje potvrđuje podatak da je on količinski opao za 234.000 tona, a cijena po m³ za 150 dinara u odnosu na 1929. godinu. Naredne 1931. opao je za dodatnih 400 hiljada tona, a cijena za još 120 dinara, tako da se koncem 1931. prosječna cijena m³ drveta kretala 280-300 dinara, što je u odnosu na 600 dinara iz 1929. godine bilo manje za 50%. (*Izveštaj o privrednim prilikama 1931*, 58–59).

Od šest najvećih preduzeća u Kraljevini Jugoslaviji samo su dva 1932. imala dobitak (Našička 2,8 miliona dinara i Narodna šumska 78 hiljada dinara), druge dvije gubitke (Šipad, Drah), Krivaja nije uopće radila, dok Slaveks nije ni objavio rezultate poslovanja. Poslovnu 1932. Šipad je završio s gubitkom od dva miliona dinara. Negativan bilans nije se mogao objasniti slabim obrtom, jer je naprotiv forsirao posao. Tokom godine izradio je u šumi 245 hiljada m³ razne vrste jelovine i 310 hiljada prostornih metara bukovine. Na strugarama je izrezano 200 hiljada m³ oblovine, a prodato 133 hiljade m³ jelove rezane građe ili 27 hiljada m³ više nego što je proizvedeno. Bukovog ogrevnog drveta pak, prodato je samo hiljadu prostornih metara, što je bila polovina ukupne proizvodnje.⁶⁴ Proizvodnja u „Šipadu” opala je po količini za 28%, a po vrijednosti 45% u odnosu na 1931, a prema maksimalnoj godišnjoj proizvodnji 48% po količini i 68% po vrijednosti ili drugim riječima iskorišćavao je 1/3 svog kapaciteta. Ipak, menadžment preduzeća uspješno se borio s krizom.⁶⁵ Potrebno je napomenuti da je Šipad 1931. i 1932. godine radio uz manja ograničenja i svoje proizvode plasirao i na unutrašnjem i na međunarodnom tržištu po znatno nižim cijenama od drugih bosanskih, pa i jugoslavenskih firmi. Prema godišnjem izvještaju firme, izvoz građe 1932. u Italiju iznosio je 60%, Sjevernu Afriku 20%, Englesku 6%, Južnu Ameriku 3,5%, Grčku 4,5%, Egipat 2% i ostale zemlje 4%. U izvještaju se posebno naglašavalo da je izvoz u Sjevernu Afriku prema ranijim godinama bio u padu, a da se s Engleskom i Južnom Amerikom radilo samo toliko da se ne pokidaju stare poslovne veze.⁶⁶

Ukloniti uzroke krize nije bila ni lahka ni jednostavna stvar i nijedna država izvoznica drveta nije ih mogla sama riješiti. Pogođene krizom evropske zemlje izvoznice drevata povele su akciju kako bi pronašle rješenje za situaciju u kojoj su se našle. U tu svrhu održano je nekoliko međunarodnih kongresa drvne industrije u Lyonu, Rimu, Bratislavi, Parizu i Beču, ali bez posebnih rezultata. Po savjetu ekonomske sekcije Društva naroda u Ženevi je od 25. do 27. aprila 1932. održana konferencija eksperata država proizvođača

⁶⁴ „Шипад” – Шумско-индустријско предузеће Добрљин-Дрвар а. д. – Сарајево, *Анализа биланса. Додатак „Народном благостању“*, Год. V, број 46, Београд, 11. новембар 1933, 245.

⁶⁵ Трговачко-индустријска банка, Београд, *Анализа биланса. Додатак „Народном Благостању“*, Год. V, број 11, Београд, 11. март 1933, 49.

⁶⁶ *Podnesci, referati, izvještaji i ekspoziji*, 108.

i izvoznika drveta u Evropi, koja je trebala pružiti određena rješenja.⁶⁷ Kako na nacionalnom nivou nije bilo udruženja ili asocijacije koje bi zastupale zajedničke interese jugoslavenske drvne industrije, industrijalci su pokrenuli akciju da se u sporazumu s postojećim udruženjima i savezima u Sarajevu, Zagrebu i Ljubljani oformi posebna organizacija koja bi zastupala zajedničke interese na međunarodnom nivou. Na posebnoj konferenciji 26. jula 1932. godine u Beogradu Udruženje posjednika malih domaćih pilana, Sarajevo, Udruženje industrijalaca i trgovaca drvetom, Sarajevo, Savez industrijalaca i trgovaca šumskih proizvoda, Zagreb, Udruženje domaće šumske industrije Savske banovine, Savez domaće šumske industrije, te predstavnici ŠIPADA i Državnog šumskog posjeda osnovali su Centralni Odbor šumske privrede u Jugoslaviji sa zadatkom reprezentovanja jugoslavenske šumske privrede prema inostranstvu i vođenje zajedničke akcije po pitanju interesa uopće.⁶⁸

Dometi pomenute konferencije u Ženevi bili su skromni. Jedino je prihvaćena ideja o kontingentiranju izvoza, o čemu su se izvoznice trebale dogovoriti na posebnoj sjednici u Beču. Međutim, na konferenciji u Beču održanoj 9. juna 1932. godine Rusija nije htjela prihvatiti takav sporazum, pa su i skandinavske zemlje zauzele isto držanje. Ipak, konferencija u Beču imala je određene uspjehe, jer su zemlje srednje i jugoistočne Evrope osnovale internacionalni Komitet za drvo radi ograničenja proizvodnje i saradnje u izvozu. Srednjoevropske zemlje članice Komiteta bile su Čehoslovačka, Austrija, Rumunija, Poljska i Kraljevina Jugoslavija.⁶⁹ Saradnja u Komitetu međutim, nije imala nikakvih konkretnih formi i realnih efekata. Članice su vodile svoju posebnu trgovinsku politiku, često suprotnu i na štetu drugih. Saradnja se dugo svodila na želje izražene na pomenutoj konferenciji i na jednu zajedničku statističku publikaciju. Dezorjentiranost i dezorganizacija srednjoevropskih država najviše je štetila upravo njima, jer je 1932. godine samo Rusija imala povoljan izvoz. U Engleskoj su uvoznici bili organizirani i

⁶⁷ Na konferenciju su učestvovali predstavnici SSSR, Velike Britanije, Francuske, Njemačke, Italije, Kanade, Poljske, Čehoslovačke, Kraljevine Jugoslavije, Rumunije, Austrije, Švedske, Finske i Letonije) (Zdenka, Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske 1918. do 1941. godine*, Priredila dr. Mira Kolar-Dimitrijević, AGM, Zagreb, 2005, 211).

⁶⁸ Zaključkom konferencije u Beogradu odlučeno je da se iz svih saveza, odnosno udruženja drvne industrije u državi u „Centralni Odbor šumske privrede u Jugoslaviji“ uđu po dva člana i iz državnog šumskog posjeda jedan član. (*Izveštaj o privrednim prilikama 1932*, 82).

⁶⁹ *Izveštaj o privrednim prilikama 1932*, 77–78.

zajednički štitili svoje interese, dok su u Švedskoj i Finskoj 12 najkrupnijih proizvođača bili udruženi u jednoj prodajnoj centrali i niko nije smio prodavati ispod utvrđene cijene. Prema dostupnim podacima Kraljevina Jugoslavija je bila jedna od država čiji je izvoz u 1932. godini najviše stradao.⁷⁰ Pozitivnih opipljivih rezultata iz aktivnosti na međunarodnom planu dakle, nije bilo.

Progresivno pogoršanje prilika u drvnoj industriji tokom krize prisililo je bosanska preduzeća na saradnju s domaćim i inostranim firmama i na stvaranje kartela, kako bi se spasilo šta se spasiti može. Kako bi se ublažile posljedice krize već krajem 1930. godine otpočelo se s akcijom osnivanja kartela drvene industrije. S jedne strane došlo je do aranžmana između jugoslavenskih i rumunskih velikih pilana, a s druge do formiranja kartela za pojedine grane domaće drvene industrije. Najprije je, na inicijativu Šipada, došlo do stvaranja kartela između rumunske i jugoslavenske drvene industrije. O zaključenju kartelnog sporazuma zajedničke delegacije vodile su opsežne pregovore u Zagrebu, Beču i Sarajevu. Sporazum je potpisan 8. jula 1931. s rokom važenja od tri godine i trebao je omogućiti usklađivanje zajedničkih cijena drvnih proizvoda na svjetskom tržištu, spriječiti međusobnu konkurenciju i amortizovati pad cijena. Jugoslavenski proizvođači su ugovorom dobili diferenciju za drvo lošijeg kvaliteta i to od 1,5 do 2 dolara za proizvode I-III klase, 0,5 dolara za IV, te 0,75 za V klasu odnosno usku robu. Ovom posljednjom diferencijom mogla se korisiti samo mala drvena industrija s područja Bosne i Hercegovine. Kartel je imao svoj biro „Union-Bois“ sa sjedištem i Baselu koji je trebao da obavlja zajedničke poslove i uspostavlja međunarodne poslovne veze. I pored izvjesnih očekivanja ovaj kartel bosanskoj drvnoj industriji nije bio od posebne koristi. Više je otežavajućih okolnosti sputavalo rad kartela, a posebno okolnost da su izvan kartela ostala neka poznata preduzeća i da su među samim učesnicima bili izraženi antagonizmi i heterogeni interesi. Važno je naglasiti da je drvena industrija Rumunije ušla u kartel s posebnim pogodnostima: imala je bolje šume, proizvodila kvalitetniju robu, imala jeftiniju radnu snagu i uživala znatne transportne povlastice. Za razliku od nje bosanska nakon sklapanja kartela nije dobila nikakve pogodnosti od države, zbog čega je bila u podređenom položaju prema rumunskoj.

Radi konkurentnosti, usljed slabije potražnje, opadanja cijena i pooštrene konkurencije na unutrašnjem i međunarodnom tržištu, stvorena su i

⁷⁰ *Statistika uvoza i izvoza šumskih proizvoda Kraljevine Jugoslavije 1926–1935*, 10–11.

dva domaća drvena kartela. Prvi između Našičke iz Zagreba, Ugara iz Travnička, Destilacije drva iz Teslića, Eksploatacije drva i Bosanskog d. d. za iskorištavanje drveta, koji je imao određena razmimoilaženja sa Šipadom, jer je potonji u vrijeme krize plasirao na domaćem tržištu svoje proizvode po znatno nižim cijenama od ostalih proizvođača i članica kartela. Šipad je prodavao građu IV klase franco Zagreb po 280 dinara, dok su ostala preduzeća građu iste kvalitete prodavala za 480-500 dinara. Tadašnja cijena koštanja kretala se oko 420-430 dinara. Dakle, Šipad je prodavao ispod cijene koštanja. Drugi domaći kartel osnovan je juna 1931. godine u Zagrebu pod nazivom „Udruženje jugoslavenskih producenata gorivih drva“ ugovorom svih većih industrijskih proizvođača gorivog drveta. Sporazumom je bilo predviđeno da Udruženje od vremena do vremena određuje cijene i uvjete prodaje, kojih su se morale pridržavati sve članice. Udruženje se u aprilu 1932. godine pretvorilo u Sindikat, ali bez suštinskih razlika osim u imenu. Kartel je u početku uspijevao plasirati gorivo drvo po blago manjim cijenama, ali su usljed otežanog plasmana i opadanja potražnje gorivog drveta i na domaćem i na ino tržištu pojedine članice počele kršiti sporazum i prodavati robu ispod kartelisanih cijena. Prodajna cijena je tako u prvim mjesecima 1933. godine bila niža za 300 dinara od kartelne. Takav odnos pojedinaca poljuljao je povjerenje i opravdanje za postojanje kartela koji se 12. aprila 1933. godine i zvanično raspao.⁷¹

Kriza je odmah na početku upalila alarm kod predstavnika drvne industrije. Putem štampe, stručnih udruženja, konferencija i raznih drugih načina upozoravali su državne vlasti da intervenišu u cilju savladavanja problema s kojima su se suočavali. Plasman robe tokom krize bivao je sve teži, pa se predlagala redukcija proizvodnje kod svih proizvođača. Međutim, državno preduzeće Šipad zastupalo je mišljenje o potrebi rada punim kapacitetom, pravdajući svoje stajalište nacionalno-moralnim i ekonomskim razlozima. Najugroženija kategorija, mala i srednja preduzeća, tražili su da država uredi prodaju i na unutrašnjem i na međunarodnom tržištu. Velike firme pak, zastupale su stajalište da nije trebalo napuštati slobodnu trgovinu.⁷²

Sarajevska trgovačka i obrtnička komora s posestrimama u Zagrebu i Ljubljani i u koordinaciji sa stručnim udruženjima nastojala je bar ublažiti evidentno teške posljedice krize u drvnoj industriji. U tom cilju uzela je ak-

⁷¹ Z. Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske*, 231–233.

⁷² Z. Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske*, 229–230.

tivnog učešća u svim zajedničkim vijećanjima koja su imala za cilj da olakšaju i ublaže tešku situaciju. Između ostalog, Komora je uzela aktivnog učešća u akciji da se pravilno u korist bosanske industrije riješi pitanje izvoznog kontingenta drveta za Francusku i Alžir. Važno je naglasiti da guverner Alžira u prvoj polovini 1932. godine nije uvažavao podjelu kontingenta po državama nego je zaveo globalni kontingent bez obzira na zemlju porijekla, što je najviše pogađalo bosanskohercegovačke izvoznike koji su skoro bili isključeni iz izvoza u tu zemlju. Komora je morala zvaničnim i nezvaničnim kanalima hitno reagirati i preduzeti neophodne mjere kako bi se ova napravda uklonila. Proaktivnim radom uspjela je izdejstvovati da se jugoslavenskim izvoznicima drveta prizna kontingent u iznosu od 32.000 tona koji je u velikoj većini (75%), prema internoj jugoslavenskoj podjeli, pripadao području sarajevske Komore.⁷³

Na inicijativu Udruženja industrijalaca i trgovaca drvetom i Udruženja posjednika malih pilana 21. juna 1932. godine u Sarajevu je održana konferencija kojoj su prisustvovali senatori i narodni poslanici. U referatu o teškoćama koje je šumska industrija prolazila iznijeti su porazni podaci. Između ostalog, navedeno je da je 1929. godine cijena 1 m³ drveta dostizla cca 650-700 dinara za čamovu građu u Dubrovniku, a da je u proljeće 1932. godine pala na cca 350-370 dinara. Pri tome su troškovi šumske takse, fiskalni nameti, prevozne tarife i drugi proizvodni troškovi znatno porasli. Nakon žustre debate među učesnicima, zaključeno je da se Kraljevska vlada zamoli da u interesu ublažavanja krize u kojoj se nalazila drvena industrija, linearno snize šumske takse za 50%, da se domaće pilane ne prisiljavaju da sijeku i plaćaju preliminar za 1932, da se snize željezničke tarife za 30% i da se povede intenzivnija akcija u vanjskoj trgovinskoj politici kako bi se zadržala najvažnija inostrana tržišta.⁷⁴

U toku 1932. godine obustave rada se uvećavaju, a nezaposlenost raste. Pritisnuta padom cijena i slabom potražnjom drveta u inostranstvu, te zastojem u međunarodnoj trgovini, carinskim i drugim barijerama, krupna industrijska preduzeća okrenula su se 1932. godine unutrašnjem tržištu nudeći svoju lagerovanu robu u skladištima po jako niskim cijenama. „Agenti velike industrije, koja se do tada malo interesovala unutrašnjim tržištem, krstare po najzabačenijim mestima zemlje nudeći svoju robu, koja je usled velike po-

⁷³ *Izveštaj o privrednim prilikama 1932*, 77.

⁷⁴ *Izveštaj o privrednim prilikama 1932*, 69–76.

nude meseca februara dostigla svoju najmanju tačku.“ Neka preduzeća radila su periodično da popune svoje desortirane lagere, neka sužavala, a većina je potpuno obustavila rad. Samo tri krupna preduzeća: Šipad, Našička i Ugar radila su tokom cijele godine i to sa smanjenim kapacitetom, manjim brojem smjena ili sa skraćenim radnim vremenom.⁷⁵ Prema izvještaju Inspekcije rada Vrbaske banovine u augustu 1932. na njenom području jedna veća pilana obustavila je rad, tri od ranije nisu radile, a sve ostale radile su smanjenim kapacitetom. Tvornica celuluze u Drvaru prestala je raditi, dok je fabrika za destilaciju drveta u Tesliću izvršila redukciju radnika i smanjenje nadnica. Pojedine velike pilane u Drinskoj banovini morale su smanjiti nedeljne radne dane.⁷⁶ Krivaja iz Zavidovića, nekada jedno od najvećih preduzeća u Bosni i Hercegovini, Kraljevini Jugoslaviji, pa i šire, nastupom krize poslovala je s ogromnim gubicima.⁷⁷ Poslovni minusi iz godine u godinu su rasli tako da je nakon 10,2 miliona dinara gubitaka 1930, naredne 1931. gubitak dostigao vrtoglavih 33,9 miliona odnosno ukupno 44,1 miliona dinara, a 1932. godine uvećao se za dodatnih 8,6 miliona dinara nakon čega je preduzeće otišlo u stečaj. Prema mišljenju menadžmenta firme glavne uzroke slabom poslovanju u prvom redu treba tražiti u visokoj procjeni apora i prometnog kapitala, visokim kamatnim stopama finansijera, velikim režijskim troškovima, te nepovoljnim prilikama u drvnoj industriji tokom krize.⁷⁸ Samo u Tuzli pet firmi drvne industrije obustavilo je rad, a bez posla je ostalo 3.800 radnika. U stvari na teritoriji koja je gravitirala Tuzli nije postajala firma u drvnom sektoru koja je bar djelimično radila, već su sve ili sasvim obustavile rad ili na strugarima držale samo čuvare i neophodne radnike na slagalištima za utovar, sorti-

⁷⁵ B. Tadić, *Položaj radnika u industriji drveta*, 21.

⁷⁶ N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930–1934*, 219.

⁷⁷ „Krivaja“ a. d. u Zavidovićima imala je 21 puni gater i pet gatera za paranje. Njena parna centrala davala je snagu od 4.000 HP s 15% rezerve. Uz strugare su bile naprave za izradu sanduka i dužica. Godišnji proizvodni kapacitet s jednom smjenom iznosio je oko 300.000 m³, a s dvije oko 450.000 m³ oblovine. Procenat iskorištenja bio je oko 58%. Krivaja je za svoje radnike i činovnike imala zgrade za stanovanje. Za izvlačenje drveta i dovoz do željeznice Zavidovići–Kusače izgradila je u eksploatacionom području oko 115 km šumske željeznice, a 1930. godine podigla je modernu žičaru u dužini od 8 km. Prevoz robe obavljao se pomoću vlastitog voznog parka od 18 lokomotiva, 11 putničkih i 14 teretnih vagona i 500 vagona za prevoz oblovine. (V. Ristić, „Krivaja“ šumska industrija a. d. prije Eissler i Ortlieb u Zavidovićima, 13).

⁷⁸ V. Ristić, „Krivaja“ šumska industrija, 17.

ranje i prelaganje robe. Za razliku od njih Banja Luka je imala prilično veći procenat uposlenosti, jer je na njenom području radio Šipad koji je održavao proizvodnju i to s malim ograničenjem prema vremenu prosperiteta. U Travniku je procenat uposlenih u drвноj industriji u odnosu na vrijeme prije krize bio najveći, jer je firma Ugar, koja je bila nadmoćna u odnosu na sva ostala preduzeća na tom teritoriju, radila bez posebnih restrikcija. Ugarov procenat uposlenost znatno je povećavao opći procenat na tom području.⁷⁹ Poznato preduzeća Varda u Višegradu otpustilo je 4. marta 1932. godine 611 radnika. Pilana Faltrineli iz Sjetline zapošljavala je 1931. godine 788 radnika, a polovinom 1932. svega 316 i to pretežno nekvalifikovanih.⁸⁰

Početkom 1933. godine osjećali su se prvi znaci popuštanja krize. Potražnja i izvoz ogrevnog i rezanog drveta raste, jer je oživjela građevinska djelatnost usljed čega se roba na lagerima polahko smanjivala. Izvoz građe kod velikih preduzeća porastao je za oko 1/3 u poređenju s 1932. godinom, a poslije duže pauze mnoge strugare su proradile.⁸¹ Od ukupnog kontigenta od 40.000 tona drvene građe koja je izvezena u Francusku 1933. godine otpadalo je na Bosnu 18.000 tona ili 45%. U kvotu od 50.000 tona izvoza za Alžir Bosna je bila zastupljena s cca 36.000 tona ili 72%.⁸² Mogućnost izvoza povećala se usljed slabljenja ruskog dampinga i povećanja potražnje drvene građe u Americi i Italiji.⁸³ I na domaćem tržištu dolazi do popuštanja krize, jer se situacija stabilizirala i prodaja, naročito tvrdog drveta, porasla. Proizvodnja Šipada 1933. godine bila je veća za 14% nego 1932. godine. Same strugare preradile su za 50% više građe nego godinu ranije. Od ukupno oko 200 hiljada m³ građe koliko je Šipad prodao 1933. godine 84,45% otišlo je na ino tržište, a 15,55% na domaće. Bilo je to povećanje izvoza za ogromnih 57,3%, dok je prodaja na domaćem tržištu opala za blagih 1,24%.⁸⁴ Iz naprijed navedenog proizilazi da je izvoz za Šipad bio od presudne važnosti kao uostalom i za druga velika drvena industrijska preduzeća. Godina 1933. završila se povećanim izvozom u odnosu na 1932. za 16% po težini i 26,6%

⁷⁹ B. Tadić, *Položaj radnika u industriji drveta*, 23.

⁸⁰ N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930–1934*, 223.

⁸¹ *Народна привреда у 1933*, 18.

⁸² *Извјештај о привредним приликама у 1933*, 66–67.

⁸³ *Народна привреда у 1933.*, 18.

⁸⁴ „Шипад“, Шумско индустријско предузеће Добрљин–Дрвар а. д., *Анализа биланса. Додатак „Народном Благостању“*, Год. V, број 11, Београд, 28. јули 1934, 143.

po vrijednosti.⁸⁵ Ipak, notorna činjenica bila je da je vrijednost izvoza drveta u godinama krize strašno opala. Od 1,6 milijardi dinara u 1929. na 490 miliona u 1932, ali je u 1933. godini ipak, nešto povećan i po količinama i vrijednosti i iznosio je 645 miliona dinara. Ukupno je 1932. godine izvezeno 568 hiljada tona građe u vrijednosti od 420 miliona dinara, a 1933. godine 729 hiljada tona u vrijednosti od 567 miliona dinara. Sam Šipad učestvovao u povećanju izvoza za sa oko 30%, a u ukupnom izvozu od 729 hiljada tona sa 125 hiljada tona ili preko 16%. Od ukupnog Šipadovog izvoza išlo je 60,2% u Italiju, 23% na tržište Sjeverne Afrike, a ostatak u razne druge države. I pored svih pozitivnih pokazatelja Šipad je 1933. poslovnu godinu zaključio s gubitkom od 3,8 miliona dinara, što je s gubicima iz predhodnih godina iznosilo ukupno 8,2 miliona dinara.⁸⁶

U 1934. godini svjetska ekonomija ušla je s velikim nadama, jer je radinost od početka godine bila u znaku izrazitog poboljšanja, naročito industrijska. Borba protiv nezaposlenosti preko velikih javnih investicionih radova imala je neminovno za posljedicu povećanje proizvodnje dobara. Porastom proizvodnje povećala se uposlenost i kupovna moć potrošača. U 1934. u odnosu na 1933. godinu nastupilo je povećanje izvoza drvenih proizvoda za 15,1% po težini i 23,1% po vrijednosti. Izvozilo se više u Italiju, Mađarsku, Tunis i Španiju, te druga sredozemna i srednjevropska tržišta.⁸⁷ Međutim, potrebno je naglasiti da su prodajne cijene 1932, 1933. i 1934. godine činile svega 53,36% cijena iz 1929. godine. Prosječne prodajne cijene četinarske građe po m³ franko utovarna stanica u srednjoj Bosni kretale su se:⁸⁸

Po m ³	1929.	1930.	1931.	1932.	1933.	1934.
Dinara	580	460	330	300	325	280-300

Analizom uzroka slabih cijena dolazi se do zaključka da su one bile rezultat velike proizvodnje državnih preduzeća koja su zapošljavala veći broj radnika od stvarnih potreba, pravdajući to njihovom nacionalno-ekonomsko-

⁸⁵ *Statistika uvoza i izvoza šumskih proizvoda Kraljevine Jugoslavije 1926–1935*, 11.

⁸⁶ “Шипад“, Шумско индустријско предузеће Добрљин–Дрвар а. д., *Анализа биланса. Додатак „Народном Благостању“*, Год. V, број 11, Београд, 28. јули 1934, 143.

⁸⁷ *Statistika uvoza i izvoza šumskih proizvoda Kraljevine Jugoslavije 1926–1935*, 11.

⁸⁸ *Podnesci, referati, izveštaji i ekspoziji*, 86, 97; *Izveštaj o privrednim prilikama 1933*, 69, 74; *Izveštaj o privrednim prilikama 1935*, 69.

socijalnom zadaćom, usljed čega je ponuda bila veća od potražnje. Kalkulacija troškova proizvodnje u većini preduzeća 1933. godine bila je sljedeća: državi – za šumski erar, fiskus, saobraćaj i socijalno osiguranje – oko polovine utroška koji su postigli fob⁸⁹ izvozne luke. Preostala polovina nije bila dovoljna da pokrije ni trošove fizičkih i kvalifikovanih radnika, upotrijebljenog materijala, te investiranog kapitala. Sljedeća kalkulacija pokazuje koliko je država sa svojim organima opterećivala jedan kubik drveta u oblom i prerađenom stanju:

Sve prosječno na 1 m ³		Domaće tržište u gradovima	Izvoz u inostranstvo	
			Pilane koje su imale direktnu vezu sa šumom	Pilane koje su prevozile balvane željeznicom, jer su ležale daleko od šume
			U dinarima	
OBLO DRVO	Šumska taksa državi	40	40	40
	6% pošumljavanje, 2% ban., 2% licitacije i biljega	4	4	4
	Prevoz balvana željeznicom	-	-	35
	Iskorišćavanje puteva	6	-	-
	Kaldrmija gradska	3	-	-
	Svega u oblom stanju ili na bazi 57% iskorišćenja opterećen je 1m ³	43	44	79
REZANA GRAĐA	Rezane građe sa dinara	92,75	70	138,25
	Skupni porez 4%	12	-	-
	OUZOR	10	10	10
	Porez namještenika	1	1	1
	Uvjerenje Narodne banke	-	3	3
	Prevoz do luke	-	50	50
	Razna ostala podavanja el. struje, opterećenje državi, banovini i općini	10	10	10
	Ukupno	125,75	144	212,25

Ovo su dakle bili troškovi koji su u raznim oblicima teretili jedan kubni metar drveta u oblom i prerađenom stanju. Svi ti izdaci ulazili su u državnu ili samoupravnu blagajnu, a da nisu bili plaćeni troškovi proizvodnje i to: sječa,

⁸⁹ Fob – skarćenica u međunarodnoj trgovini kojom se prodaja robe označava na način da prodavac snosi troškove njena utovara na brod u luci.

dovoz do pilana, šumske manipulacije, rezanje na pilani, slaganje, sušenje, pripremanje, tipiziranje za otpremu, pretovar u luci, razni oblici osiguranja, upravni i prodajni troškovi, te kamate ne računajući amortizacije investicija. Navedeni troškovi iznosili su 120-150 dinara, ako se najopreznije radilo i računalo. Kad se sve ovo sabere troškovi proizvodnje i prodaje bili su izjednačeni, ukoliko je sve bilo kako treba i ukoliko roba duže vrijeme nije ležala na lagerima čime je gubila na vrijednosti.⁹⁰ Pri tome potrebno je uzeti u obzir da su strugare radile sa 50% kapaciteta prema godinama konjunktura i da je tehnička zaostalost i manjkavost uređaja iziskivala stalne popravke i servisiranja.⁹¹ Proizvođači su dakle, radili s gubitkom i nisu bili u stanju provesti ni potrebnu amortizaciju investicija.

Življa građevinska djelatnost 1934. godine u svijetu povećala je potražnju drvene građe. Drvarska industrija velike gubitake iz 1932. osjećala je i 1934. godine, mada je uspjela zaposliti veći broj radnika i pustiti u pogon više gatera. Posebno učinkovito dejstvo na mala i srednja preduzeća drvene industrije imala je Šipadova inicijativa, kojom su velike drvene industrije kupovale od malih pilana i izvozile zajedno sa svojim proizvodima u inostranstvo.⁹² Određene probleme stvorila je Italija, koja je u aprilu 1934. godine znatno povećala uvozne carine, pri čemu je jedino Austriji dala olakšice u obliku preferencijala. Ipak, usljed pojačane građevinske djelatnosti u Italiji izvozna količina nije opala kao što se očekivalo, ali cijene nisu bile zadovoljavajuće.⁹³ Sveukupni izvoz jugoslavenskog drveta porastao je 1934. u odnosu na 1933. s 730.000 na 820.000 tona.⁹⁴ Vrijednost izvoza drveta iz cijele države u 1934. iznosio je 838 miliona dinara prema 675 miliona 1933. i 513 miliona dinara iz 1931. godine.⁹⁵ Kako smo naprijed naveli prodajne cijene 1934. godine bile su na najnižem nivou, ali su zahvaljujući tršćanskom sporazumu cijele godine ostale stabilne. S područja Bosne i Hercegovine izvozilo se ponajviše u Italiju 67%, potom Francusku i njene kolonije (Alžir i Maroko) 14%, Grčku 5%, Španiju 3%, Mađarsku 3% i ostalih 8% u ostale zemlje. Dakle, Italija je bila ključni kupac bosanskog drveta. U stvari nave-

⁹⁰ *Izveštaj o privrednim prilikama u 1933*, 62–63.

⁹¹ *Podnesci, referati, izveštaji i ekspoziji*, 115.

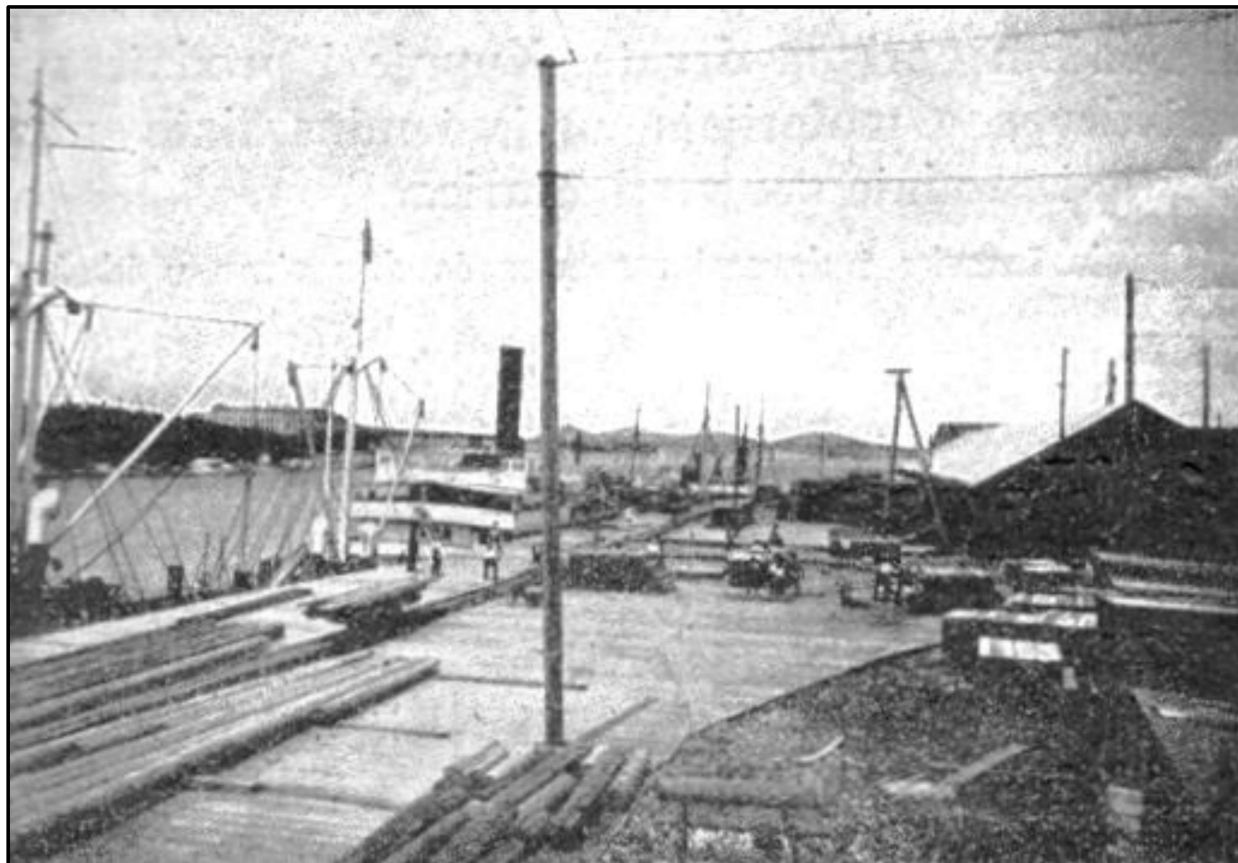
⁹² *Izveštaj o privrednim prilikama u 1934*, 30–31.

⁹³ *Izveštaj o privrednim prilikama 1935*, 84.

⁹⁴ *Izveštaj o privrednim prilikama u 1934*, 72.

⁹⁵ *Izveštaj o privrednim prilikama 1935*, 21.

deni izvozni procenti određivali su i interes bosanskohercegovačkih izvoznika za pojedine zemlje uvoznice. Bosanski izvoznici posvećivali su najveću pažnju italijanskom tržištu, koje je bilo ne samo najbliže i najveće, nego i nenadoknadivo. Iako je 1934. godine u drvenoj industriji došlo do poboljšanja prilika, ipak, njena prodaja bila je orjentirana uglavnom na stare zalihe koje su u vrijeme depresije bile nagomilane po skladištima.

Utovar građe na parobrodove u Šipadovom pristanišu, Šibenik, 1929.

Položaj radnika u drvenoj industriji za vrijeme krize

Ogromne rezerve radne snage siromašnih seoskih masa stajale su na raspolaganju bosanskoj drvenoj industriji. Poslodavcima je bez posebnih ograničenja bilo prepušteno regulisanje socijalnih odnosa. Međutim, kada je poslije pregrijanog procesa proizvodnje u drvenoj industriji tokom krize nastupilo zahlađenje i u boljim slučajevima redukcija, a češće obustava rada, radnici su bili surovo izbačeni iz proizvodnog procesa i ostavljeni bez egzistencije. Drvnom kapitalu bilo je prepušteno na volju da se tokom krize oslanja na mase rezervne radne armije i da iz nevolje hiljada radnika izvlači novu korist iz pojeftinjenja rada, koje je usljed velike neuposlenosti automatski nastupilo zbog ugroženosti egzistencije ljudi koji su bili prisiljeni da svoj rad

nude pod najnedostojnijim uvjetima.⁹⁶

Ponuda nekvalifikovane radne snage koja je dolazila sa sela u gradove u vrijeme akutne ekonomske krize bila je masovna. Savremenici su pisali da kad „bi kakvom industrijskom preduzeću odjednom zatrebalo milion radnika mogao bi ih za 24 sata naći u našim selima. Glavna bi briga bila kako će se ti ljudi transportovati, a rukû koje bi jedva dočekale da se maknu iz sela bilo bi na pretek, jer su uslovi za opstanak na selu takvi da se u njima ne može ni živeti ni umreti.“⁹⁷ „Seljaci iz okolnih sela – stoji u godišnjem izvještaju Inspekcije rada pri Ministarstvo socijalne politike – nemajući mogućnosti da žive od svojih poljoprivrednih proizvoda, traže uposlenje kod fabrika i time stvaraju nezaposlenost fabričkih nekvalifikovanih radnika ... Oni navaljuju iz sela u fabričke centre tražeći posla, te pooštravaju situaciju ... S obzirom da su ovi ljudi snabdeveni sa hlebom na poljoprivrednim poslovima, to se kod fabrika zadovoljavaju sa neznatnim platama ... Poslodavcu je materijalni interes da dođe do jevtinije radne snage, stoga radije prima zemljoradnike u posao nego prave fabričke radnike. Pravi fabrički radnik ostaje na ulici ...“⁹⁸ Ispitujući 1934. godine uzroke i posljedice nezaposlenosti na svom području, Radnička komora u Sarajevu, došla je do rezultata da je priliv nekvalifikovanih radnika sa sela i iz okolnih provincijskih mjesta u Sarajevo radi sezonskog zaposlenja imao tokom krize sljedeći tempo (izraženo u indeksnim brojevima sa osnovom 1930 = 100): 1931. – 113,90, 1932. – 124,52 i 1933. – 134,04.⁹⁹

Šumsko-pilanski radnici i u normalno vrijeme bili su slabije plaćeni u odnosu na druge industrijske radnike. Niska plata zaposlenim u drвноj industriji nije pružala mogućnost za pristojan život. Njihov ekonomski položaj tokom krize bio je dodatno pogoršan. Naime, u drugoj polovini krizne 1931, kako bi osigurali rentabilnost proizvodnje, predstavnici drvne industriju pokrenuli su akciju u tri pravca i to: da smanje radničke nadnice, da od države dobiju poreske olakšice i pogodnije cijene na šumskim licitacijama. Kao opravdanje za akciju navodili su krizu koja je punom snagom pogodila drvenu industriju, te pritisak koji je stvarala ruska konkurencija s dampingom. Kako

⁹⁶ B. Tadić, *Položaj radnika u industriji drveta*, 22–23.

⁹⁷ Vladeta, Bilbija, Seljaci na radnoj pijaci, *Snaga*, Socijalistički časopis, God. VIII, Sarajevo, 12. decembra 1935, 340.

⁹⁸ N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, 214–215.

⁹⁹ N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, 215.

bi se drvarskoj industriji osigurao rentabilitet zbog izmijenjenih odnosa na ino tržištima, nesumnjivo je bilo potrebno podvrći reviziji državne taske i prevoznu tarifu, koja je 1931. godine bila na istoj visini kao i u doba konjunktura. Radnički predstavnici smatrali su da se racionalizacija proizvodnje nije smjela raditi nauštrb radničkih nadnica, koje su od septembra 1930. godine bile svedene na najnižu razinu i ispod svakog minimuma egzistencije. Prosječna nadnica kvalifikovanog radnika u drvnoj industriji (bravar, stolar, električar, itd.) iznosila je 32 dinara, a nekvalifikovanog 18 dinara. Po proračunima stručnjaka radniku s dva člana porodice za održanje golog života bilo je potrebno: 1700 gr. hljeba – 5,16 D, 650 gr. mesa – 8,10 D, 105 gr. masti – 1,89 D, 191 gr. šećera – 2,67 D, 1240 gr. variva (riže, itd.) – 6,82 D, 900 gr. mlijeka – 3,60 D, odnosno ukupno 28,24 dinara. Cijene životnih namirnica uzete su po sarajevskom tržištu, pošto su cijene u magacinima pilanskih preduzeća za mnoge artikle bile znatno skuplje. Nije pretjerano zaključiti da se radnik sa svojom zaradom borio da preživi, jer u ovoj kalkulaciji nije uzeto u obzir plaćanje Okružnog ureda z. o. r. i poreza na radničke nadnice koje je bilo obligatno. Ako bi gore navedenom iznosu dodali so, biber, luk, kafu, odjeću, obuću, te kulturne potrebe u najminimalnijem iznosu, trošak bi se povećao za još toliko.¹⁰⁰ I pored malih zarada na naprijed navedenu inicijativu poslodavaca radnicima u drvnoj industriji 1931. godine snižene su nadnice za 10, 20, a ponegdje i 40%. I prije smanjenja nadnice su bile male i dosta niže nego zarade radnika iste struke u cijeloj Evropi.¹⁰¹ Pri tome je potrebno napomenuti da je većina radnika zaposlenih u bosanskoj drvnoj industriji bila nekvalificirana i zarađivala dnevno do 24 dinara. Samo manji dio radništva zaposlenog u ovoj branši imao je veću zaradu.

Prema podacima Radničke komore u Sarajevu prosječna nominalna nadnica radnika drvne industrije iznosila je 1930. = 23,06 dinara, 1931.

¹⁰⁰ Filip, Dujović, Stanje radnika u pilansko šumskim preduzećima, *Ujedinjeni sindikati*, Organ slobodnih radničkih sindikata u sastavu Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije, God. VII, br. 3, Beograd, 1. mart 1931, 42–43.

¹⁰¹ Tražimo anketu u našoj drvnoj industriji, *Ujedinjeni sindikati*, Organ slobodnih radničkih sindikata u sastavu Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije, God. VII, br. 2, Beograd, 1. februar 1931, 13.

(20,27), 1932. (16,32) i 1933. godine 13,29 dinara.¹⁰² Nije na odmet podsjetiti da ja nominalna nadnica svota koju radnik prima za svoj rad, dok je realna nadnica kupovna snaga nominalne nadnice ustanovljena prema troškovima života. Troškovi života obračunavaju se na temelju teoretskog minimalnog budžeta jednog odraslog radnika i radničke obitelji od četiri člana. Indeks nominalne nadnice pokazuje za koliko je ta nadnica porasla odnosno pala prema bazi = 100. Kao baza uzet ćemo nadnicu u julu 1914. godine dakle, prije Prvog svjetskog rata. Indeks realne nadnice pokazuje za koliko je prema istoj bazi poskočila ili pala kupovna snaga nominalne nadnice. Nominalna prosječna nadnica jednog muško radnika u drvnoj industriji iznosila je 1914. godine 60,00, a u trećem kvartalu 1930. 840 dinara. Indeks nominalne nadnice za treći kvartal 1930. godine (1914. = 100) u drvnoj industriji iznosila je 1400. Indeks troškova života za isto razdoblje 1670. Indeks realne nadnice za isto razdoblje u drvnoj industriji 83,77 (86,20) prema julu 1914. bio je manji za 16,23 (13,80) dinara.¹⁰³ Dakle, većina radnika u drvnoj industriji sa svojom zaradom nije mogla podmiriti ni osnovne životne potrebe.

Rad u šumi, Planina Klekovača 1929.

¹⁰² ABH, FRKBiH, Zapisnici za 1934. godinu. *Zapisnik skupštine Radničke komore u Sarajevu održane 30. juna i 1. jula 1934. godine u velikoj sali Radničkog doma u Sarajevu.*

¹⁰³ Kretanje radnički nominalnih i realnih nadnica, *Ujedinjeni sindikati*, Organ slobodnih radničkih sindikata u sastavu Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije, God. VII, br. 4, Beograd, 1. april 1931, 61.

Pitanje nezaposlenosti u teškim privrednim prilikama koje je izazvala velika ekonomska kriza zaokupljalo je posebnu pažnju vladama širom svijeta. Sve vlade, s manje ili više strogosti, pristupile su zaštiti nacionalnih privreda i domaće radne snage.¹⁰⁴ Nezaposlenost je bila trajna pojava koja je svakodnevno stajala na vratima radnika i namještenika.¹⁰⁵ Kao posljedica lošeg poslovanja i radničke prilike u drvnoj industriji bile su pogoršane. Cijena rada bila je u padu, mada su i cijene drvene građe u prosjeku bile niže. Ipak, radnici su bili teže pogođeni oskudicom posla nego li padom nominalne nadnice.¹⁰⁶ Prema podacima *Radničkih novina*, od marta 1930. do marta 1932. godine, broj zaposlenih radnika u industriji smanjio se u: Banjoj Luci za 48%, Osijeku i Sarajevu za 33%, Karlovcu za 27%, Skoplju i Velikom Bečkereku za 26%, Splitu za 21% i Ljubljani za 18%. Dakle, na prostoru Bosne i Hercegovine došlo je do najveće besposlice i zastoja u industriji.¹⁰⁷

U drvnoj industriji Bosne i Hercegovine kad su preduzeća bila u punom pogonu radilo je preko 40.000 radnika. Samo u 47 reprezentativnih preduzeća drvene industrije u Bosni i Hercegovini na početku 1930. godine bilo je zaposleno 16.254 radnika. Zaoštavanjem krize 1931. godine bez posla je ostalo preko 50% ukupno zaposlenih radnika u drvnoj industriji.¹⁰⁸ Pouzdane evidencije nema, jer se i na Berzu rada nisu javljali svi koji su ostajali bez posla, a i mnogi uposleni radili su samo povremeno (svaki drugi ili treći dan u sedmici). Samo drvarsko preduzeće „Krivaja“ potpuno je obustavilo rad i otpustilo preko 3.000 radnika, a Ugar je zbog manjeg obima posla otpustio 1.500 radnika. Stanje sitnih preduzeća bilo je još gore. Broj uposlenih radnika na kraju 1932. godine, sezonski najjačeg vremena u uposlenosti strugara, pao je na 6.456 prema 39.180 prosječno uposlenih 1929. godine. To znači da je 26.268 radnika, mahom hranioca porodice, zajedno s njima bilo osuđeno na gladovanje. Dakle, na svakih 11 radnika koji su u normalno doba bili zaposleni u drvnoj industriji, 1932. bila su samo dvojica, a devetorica su bila bez egzistencije. Nezaposlenost u drvnoj industriji bila je različita u pojedinim

¹⁰⁴ *Zaposlenje stranaca u Jugoslaviji. Zbornik zakonskih propisa kojima se reguliše zaposlenje stranih državljana*, 4–5.

¹⁰⁵ ABH, FRKBiH, Zapisnici za 1934. godinu. *Zapisnik skupštine Radničke komore u Sarajevu održane 30. juna i 1. jula 1934. godine u velikoj sali Radničkog doma u Sarajevu*.

¹⁰⁶ *Izveštaj o privrednim prilikama 1932*, 66.

¹⁰⁷ Glad, povećanje eksploatacije, besposlica i opšte osiromašenje, *Klasna borba*, 908.

¹⁰⁸ ABH, FRKBiH, K-1, fasc. br. 59/1929-39. *Stanje radnika u pilansko šumskim preduzećima*, 15. februar 1931.

krajevima zemlje. Strugare u okolini Tuzle zapošljavale su samo 3,38%, Sarajeva 11,79%, Banja Luke 29,23% i Tavnika 39,45% radnika koji su bili zaposleni u vrijeme konjunktura.¹⁰⁹

Pravu sliku neuposlenosti za vrijeme konjunktura i tokom krize donosimo u sljedećoj tabeli:

Pilanski centar	Broj domaćinstava	Broj radnika u vrijeme konjunktura	Broj radnika 1932.
Banja Luka	104.710	12.200	3.566
Sarajevo	72.216	20.063	2.367
Travnik	44.458	2.928	1.155
Tuzla	68.562	3.995	92

U tabeli je izvršeno upoređivanje broja domaćinstava i broja radnika. Prema tim podacima na svaku hiljadu domaćinstava u drvnjoj industriji bilo je zaposleno:

Mjesto	Radnika prije krize	Radnika tokom krize
Banja Luka	116,5	34,05
Sarajevo	277,8	32,77
Travnik	65,8	39,44
Tuzla	58,3	1,3
Bosna i Hercegovina	135,1	24,2

Za ovaj pregled iz Hercegovine uzet je samo Konjički srez, jer ostali nisu ni imali drvne industrije, dok su za područje Bosne uzeti svi srezovi bez obzira da li su imali strugare na svom području.¹¹⁰ Neuposlenost u procentima kod radnika u drvnjoj industriji u Banja Luci bila je 70,77%, Sarajevu 88,21%,

¹⁰⁹ B. Tadić, *Položaj radnika u industriji drveta*, 23.

¹¹⁰ U srezovima Tomislavgrad, Livno, Prozor, Srebrenica, Zvornik, Gradačac, Brčko, Mostar, Stolac, Nevesinje, Gacko, Bileća, Ljubinje, Trebinje i Ljubuški nije bilo drvne industrije.

Travniku 60,54%, Tuzli 97,22% i ukupno na cijelom području 82,12%.

Svaki sedmi hranioc porodice u Bosni i Hercegovini je za vrijeme prosperiteta nalazio zaposlenje u drвноj industriji, a tokom 1932. svaki 41. Usljed nezaposlenosti najviše je bilo ugroženo radništvo u područjima gdje je drvena industrija bila razvijenija. U srezovima s razvijenim drvarskim preduzećima u vrijeme konjunktura jedan radnik dolazio je na 4,2 domaćinstva, a 1932. godine na 21,7 domaćinstava. Da bi bilo razumljivije na hiljadu domaćinstava u tim srezovima ranije su bila uposlena 234 radnika, a 1932. godine samo 46. To su bili srezovi Banja Luka, Bosanska Gradiška, Bosanska Dubica, Bosanski Novi, Prijedor, Kotor Varoš, Prnjavor, Tešanj, Krupa, Bosanski Petrovac, Ključ, Sanski Most, Sarajevo, Visoko, Višegrad, Foča, Čajniče, Vlasenica, Žepče, Mrkonjić Grad, Glamoč, Travnik i Kladanj. U srezovima gdje je drvena industrija bila slabije razvijena za vrijeme prosperiteta jedan radnik dolazio je na 22,5 domaćinstava, a 1932. godine na svakih 824 domaćinstva. Na svakih 1.000 domaćinstava bilo je 44,4 uposlena radnika, a 1932. svega 1,21 radnik u srezovima: Derventa, Cazin, Konjic, Rogatica, Fojnica, Bugojno, Zenica, Jajce, Tuzla, Bijeljina, Gračanica i Bihać.¹¹¹

Zaključak

Velika ekonomska kriza izazvala je kolaps u dvije najjače privredne grane – poljoprivredi i drвноj industriji – u Bosni i Hercegovini. Kriza u drвноj industriji bila je skopčana s brojnim vanjskim i unutarnjim faktorima. Među vanjskim faktorima najvažniji su bili restriktivne mjere u međunarodnoj trgovini i jače djelovanje konkurencije na ino tržištima, koji su presudno utjecali na uvlačenje krupne drvne industrije u krizu. Unutarnji faktori ogledali su se u hroničnom nedostatku kredita, previsokim fiskalnim opterećenjima, visokim prevoznim tarifama, slabljenju građevinske djelatnosti, te krizom u agraru koja je oslabila kupovnu moć seoskog stanovništva, najbrojnijeg potrošača.

Opadanje kupovne sposobnosti najširih slojeva stanovništva i sve jača strana konkurencija na stranom tržištu, prinudili su krupna preduzeća drvne industrije na znatno smanjenje rada, a veći broj preduzeća da s vremena na vrijeme obustavlja posao. Posebno negativno na srednja i mala preduzeća

¹¹¹ B. Tadić, *Položaj radnika u industriji drveta*, 24–25.

djelovalo je okretanje krupnih preduzeća k domaćem tržištu čime su napravili nelojalnu konkurenciju. Najveći broj firmi iz sitnog industrijskog sektora bio je prinuđen na prekid proizvodnje i u većini slučajeva na zatvaranje firmi. Prilagođavanje i izjednačavanje proizvodnje s potražnjom izazvalo je povećanje broja nezaposlenih, odnosno redukciju aktivnih sudionika privrednog života i sve veće privredno mrtvilo.

Kriza je utjecala na opadanje cijena drvene građe, radničkih zarada, te pad pod stečaj i propadanje izvjesnog broja preduzeća. Državna privredna politika pak, nije preduzimala odgovarajuće mjere za ublažavanje posljedica krize. Pritisnuta krizom, bez adekvatne pomoći države, mnoga preduzeća su bila prisiljena da otpuste većinu radnika, zbog čega je došlo do ogromne besposlice. Otpuštanje radnika u drvnoj industriji, u kojoj je bilo zaposleno najviše radne snage i to pretežno nekvalificiranih seljaka koji su sezonskim radom u šumi namicali dodatna sredstva za ishranu porodica, imalo je posebno djeljstvo. Besposlica u drvnoj industriji dodatno je pogoršala i onako težak socijalni položaj radnika, ali i većine stanovništva u cjelini. Opadanje izvoza drvene građe pak, imalo je za posljedicu enormno smanjenje priliva svježeg novca iz inostranstva i pad priliva novčanih sredstava u budžet. Dakle, velika ekonomska kriza imala je katastrofalno djeljstvo na rad drvne industrije i bosanskohercegovačke privrede u cjelini.

WOOD INDUSTRY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN TIME GREAT ECONOMIC CRISIS (1929–1934)

Conclusion

The great economic crisis caused a collapse in the two strongest economic branches - agriculture and wood industry - in Bosnia and Herzegovina. The crisis in the timber industry was connected with numerous external and internal factors. Among the external factors, the most important were restrictive measures in international trade and stronger competition on foreign markets, which had a decisive influence on dragging the large-scale wood industry into the crisis. Internal factors were reflected in the chronic lack of credit, excessively high fiscal burdens, high transport tariffs, the weakening of construction activity, and the crisis in agriculture, which weakened the purchas-

ing power of the rural population, the largest consumer.

The decline in the purchasing power of the broadest sections of the population and the increasingly strong foreign competition on the foreign market forced large wood industry companies to significantly reduce their work, and a larger number of companies to suspend work from time to time. The turning of large companies to the domestic market, which created unfair competition, had a particularly negative effect on medium and small companies. The largest number of companies from the small industrial sector were forced to stop production and, in most cases, to close their companies. Adjustment and equalization of production with demand caused an increase in the number of unemployed, i.e. a reduction of active participants in economic life and increasing economic deadness.

The crisis had an impact on the decline of timber prices, workers' wages, and the bankruptcy and collapse of a certain number of companies. The state economic policy, on the other hand, did not take appropriate measures to mitigate the consequences of the crisis. Pressed by the crisis, without adequate help from the state, many companies were forced to lay off most of their workers, which led to huge unemployment. The dismissal of workers in the wood industry, which employed the most labor force, mostly unqualified peasants who earned additional means of feeding their families through seasonal work in the forest, had a special effect. Unemployment in the wood industry further worsened the already difficult social position of workers, but also of the majority of the population as a whole. The decline in the export of timber, on the other hand, resulted in an enormous reduction in the inflow of fresh money from abroad and a drop in the inflow of funds into the budget. Thus, the great economic crisis had a catastrophic effect on the work of the wood industry and the economy of Bosnia and Herzegovina as a whole.

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Fond Građevinska direkcija Sarajevo

Fond Radnička komora Bosne i Hercegovine

Fond Trgovinska komora Narodne Republike Bosne i Hercegovine

Arhiv Jugoslavije, Beograd

Zbirka Dobrivoje Stošić

Zbirka Milan Stojadinović

Objavljeni izvori

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Knj. IV, Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Državna štamparija, Sarajevo, 1940.

Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1930, Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu, Štamparija „Bosanska pošta“, Sarajevo, 1931.

Izveštaj o privrednim prilikama i radu komore u godini 1931, Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu, Štamparija Dušan P. Dozet, Sarajevo, 1932.

Izveštaj o privrednim prilikama i radu Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu u godini 1932, Trgovinsko industrijska komora u Sarajevu, Štamparija „Bosanska pošta“, Sarajevo, 1933.

Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1933, Трговинско-индустријска комора у Сарајеву, Штампарија Друштва Просвете, Сарајево, 1934.

Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1934, Трговинско-индустријска комора у Сарајеву, Исламска дионичка штампарија, Сарајево, 1935.

Izveštaji o situaciji u Drinskoj banovini (1929–1931), Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno–ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijek), Knj. 1, sabrao i uredio Andrej Rodinis, Arhiv Bosne i Hercegovine, Bemust, Sarajevo, 2009.

Klasna borba, (1930–1934, 1937), Izvori za istoriju SKJ, Reprint izdanje, Knjiga 2, Izdavački centar komunist, Beograd, 1984.

Народна привреда у 1931. години, Београд, 1932.

Народна привреда у 1932. години, Точидер, 1933.

Народна привреда у 1933. години, Точидер, 1934.

Народна привреда у четвртој тромесечју 1934. године, Топчидер, 1935.

Podnesci, referati, izveštaji i ekspozeci Šumsko–industrijskog preduzeća Dobrljin–Drvar a. d. i njegovog generalnog direktora, dr. Milana Ulmanskog, po raznim važnim pitanjima preduzeća, ŠIPAD, Štamparija Gustav Kriške, Sarajevo, 1933.

Ristić, Vaso, „*Krivaja*“ *Šumska industrija a. d., prije Eissler i Ortlieb u Zavidovićima od osnivanja do stečaja. Sa autentičnim izveštajima sudskih veštaka*, Štamparija Dušan P. Dozet, Sarajevo, 1937.

Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа, Издање Министарства трговине и индустрије, Штампарско графичко предузеће „Давидовић“, Београд, 1941.

Statistika uvoza i izvoza šumskih proizvoda Kraljevine Jugoslavije 1926–1935, Ministarstvo šuma i rudnika – Odeljenje za upravu Državnih šuma, Beograd, 1937.

Štampa

Анализа биланса. Додатак „Народном благостању“, Год. II, број 32, Београд, 1930.

Анализа биланса. Додатак „Народном благостању“, Год. V, број 46, Београд, 1933.

Анализа биланса. Додатак „Народном Благостању“, Год. V, број 11, Београд, 1934.

Jugoslovenski Lloyd, God. XXVI, br. 74, Zagreb, 1934.

Južni Lloyd, Год. V, бр. 15, Сарајево, 1929.

Rudarski i topionički vesnik, God. VI, br. 2, Beograd, 1934.

Snaga, Socijalistički časopis, Sarajevo, 1935.

Ujedinjeni sindikati, Organ slobodnih radničkih sindikata u sastavu Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije, God. VII, br. 2, 3, Beograd, 1931.

Literatura

Begović, Branislav, *Šumska privreda Bosne i Hercegovine za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918–1941), s posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*, Institut za istoriju u Sarajevu, RO „DES“, Sarajevo, 1985.

Bilbija, Vladeta, Seljaci na radnoj pijaci, *Snaga*, Socijalistički časopis, God. VIII, Sarajevo, 12. decembra 1935.

Đurović, Smiljana, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1986.

Lakatoš, Joso, *Privredni almanah jugoslovenskog Lloyda*, Glava I, Tisak jugoslovenske štampe d. d., Zagreb, 1929.

Stojsavljević, Bogdan, *Seljaštvo Jugoslavije (1918–1941)*, Zadruga štampa, izdavačko – knjižarsko preduzeće, Štamparija „Prosvjeta“, Zagreb, 1951.

Šimončić-Bobetko, Zdenka, *Industrija Hrvatske 1918. do 1941. godine*, Priredila dr. Mira Kolar-Dimitrijević, AGM, Zagreb, 2005.

Tadić, Branko, *Položaj radnika u industriji drveta*, Izdanje radničke komore u Sarajevu, Štamparija „Bosanska pošta“, Sarajevo, 1932.

Užičanin, Salkan, Kriza u drvnoj industriji Bosne i Hercegovine (1924–1926), *Glasnik arhivâ i arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, God. XLIV/2014, Sarajevo, 2014, 243–264.

Užičanin, Salkan, Industrija Bosne i Hercegovine u vrijeme velike ekonomske krize (1930–1934), *Arhivska praksa*, br. 16, Tuzla, 2013, 382–403.

Vučo, Nikola, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930–1934*, „Prosveta“, Beograd, 1968.

Vučo, Nikola, *Državna intervencija u privredi. Istorijski razvoj*, Prvo izdanje, Beograd, 1975.